

Ա. Գ. ՍՈՒԳԻԱՍՅԱՆ

ՀԻՆ
ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ
ԸՍՏ ՍԱՍԱՆՅԱՆ
ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐՔԻ

ԵՐԵՎԱՆ—1980

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Ա. Գ. ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

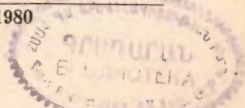
ՀԻՆ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ
ԸՍՏ ՍԱՍԱՆՅԱՆ
ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐԻԻ

504

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԳՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ—1980

Խժժագիր՝ իրավ. գիտ. թեկն. զոց. Մ. Մ. Խաչատրյան
Գրախոս՝ իրավ. գիտ. զոգտ. Ա. Չ. Թեզիլան

Ստրիպապն, Ա. Գ.

U 982

Հին իրանական իրավունքը ըստ Սասանյան Դատաստանագրքի խմբ. Մ. Մ. Խաչատրյան.— Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1980.— 100 էջ.

Սևնագրության մեջ տրված է ինչպես Դատաստանագրքի ազբյուրների, այնպես էլ բուն հուշարձանի բնութագրը, նշված է նրա նշանակությունը որպես իրավահատ ազբյուրի՝ հին հայ իրավունքի ուսումնասիրության համար, բերված է հայոց լեզվում հավաստված պահպանման բուռերի և տերմինների ցուցակը: Ուսումնասիրված են իրանական պետական ու վարչական, քաղաքացիական ու պարտավորական, ամուսնաբաժանական ու ժառանգական, քրեական ու դատավարական իրավունքի նորմերը ըստ Սասանյան դատաստանագրքի:

Նախաստեմբլ է իրավագետների, պատմաբանների, լեզվաբանների, իրավունքի պատմություն ուսումնասիրողների համար:

1202000020—10
U 704(02)—80

3411 (Իրան)
ԳՄԳ67.99(5 Իրան)

СУКНАСЯН
АЛЕКСЕЙ ГРИГОРЬЕВИЧ

ДРЕВНЕИРАНСКОЕ ПРАВО ПО САСАНИДСКОМУ
СУДЕБНИКУ

(На армянском языке)

Издательство Ереванского университета
Ереван — 1980

Պ.ՈՒԽ 0.0.Ս.ԵՄ

**ՍՍ.ՍՍ.ՆՅԱՆ Գ.Ա.ՍԱՍՆԱՆԱԳՐՔԻ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՈՒ
ԲՈՎԱՆԳԱՎՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Ա. Գ. Փերիխանյանի աշխատասիրությունը լույս է տեսել Սասանյան Դատաստանագրքերը, որը հայտնի է որպես «Մատյան հազար ճառատաստանան»¹:

Այդ հրատարակությունը արդեն գրվածով է մեր մաժնուում²: Հիրավի, մեծ ու շնորհակալ աշխատանք է կատարել Ա. Գ. Փերիխանյանը, հշտելով ու վերականգնելով Սասանյան դատաստանագրքի պահպանման բնագիրը և նրա հիման վրա կատարելով ուսերենի թարգմանությունը: Գիտական այդ սխրանքով կարևոր մի հուշարձան մատչելի դարձավ նաև հայագետներին, այդ թվում և իրավագետներին: Հրատարակությունը շահեկան է նաև նրանով, որ նրա ընթացածականը» և թարգմանության վերջում բերված են բնույթ «քառարան»—մեկնությունները օգնում են հետազոտողներին սովել խոր ըմբռնելու Դատաստանագրքի հոդվածների էությունը:

Այս տեսակետից հիշատակության և ուշադրության արժանի են Ա. Գ. Փերիխանյանի նաև այն հոդվածները, որոնք վերաբերում են հին Իրանի ստրկատիրությանն ու հողատիրությանը, ազնատական խմբերին և մասնավոր նպատակալին ֆունգիբին³:

Դատաստանագրքին նվիրված մեր ուսումնասիրության առաջին գլխում արժարծվում են այդ հուշարձանի ստեղծման

¹ Ա. Գ. Փերիխանյան, Сасанидский Судебник («Книга тысяч судебных решений»). Изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1973. *այսուհետև* «Судебник».

² Տե՛ս «Թանրիք Երևանի համալսարանի», 1975, № 1, էջ 229—232, «Գրքերի աշխարհ», Երևան, № 3(17), 15 մարտի 1974:

³ Տե՛ս ВДН, 1952, № 4, 1968, № 5, 1973, № 1:

հանդամանքների, նրա աղբյուրների, բովանդակության ու բնութագրման վերաբերյալ հարցեր: Առաջին զլխի վերջում բերվում է Գատասանագրքի այն բառերի ու տերմինների ցանկը, որոնք վկայված են հայերենում:

* *

«Հազար դատաստանաց մատյան» անունը կրող ժողովածուն կազմվել է մ. թ. մոտավորապես 620 թ.: Այն կազմել է Իրանի Պարս երկրամասի (այժմ՝ Օստան Ֆարս) Արտասխշ-Խավանհ հասանգի Գոռ (այժմ՝ Ֆիրուզաբադ) քաղաքի բնակիչ՝ Վահրամի որդի Ֆառախվամարտը, որի ով լինելու ու դործունեության մասին մեզ այլ տեղեկություններ չեն հասել⁴:

§ 1. Գատաստանագրքի աղբյուրները

Իր ժողովածուն կազմելիս՝ Ֆառախվամարտը օգտագործել է բազմապիսի աղբյուրներ, որոնք, ըստ Ա. Գ. Փերիխանյանի, եղել են հետևյալները⁵:

1. Ավեստայի իրավական նասքերը և հատկապես դրանց մեկնությունները՝ «չաշտակ»-ները: Որպեսզի պարզ լինի, թե Ավեստայի ո՞ր նասքերը և սրանց ո՞ր շաշտակներն են եղել Ստասանյան Գատաստանագրքի աղբյուրներ, անհրաժեշտ է մի քանի խոսքով անդրադառնալ Ավեստայի ու նրա մեկնությունների ծագմանն ու զարգացմանը:

Ավեստան նախ և առաջ զրադաշտականների կրոնի հիմունքները պարունակող գիրք էր: Նրա հնագույն մասերը կազմվել են Արևելյան Իրանում, մ. թ. ա. մոտավորապես 6-րդ դարում: Այն պարունակել է, բացի կրոնա-բարոյական գրգռանքից, նաև տեղեկություններ իրանական ժողովուրդների ալանդությունների, կենցաղավարության, աշխարհագրության, պատմության և իրավունքի մասին: Ավեստայի հնագույն բնագիրը չի հասել մեզ: Դրա մասին որոշ պատկե-

րացում կարելի է կազմել նրա հետագա մշակումներից: Իրանական հասարակական հարաբերությունների զարգացմանը համընթաց փոփոխությունների են ենթարկվել Ավեստայի նասքերը, առաջին հերթին նրա իրավական նասքերը, որոնք, ինչպես նշում է Ա. Գ. Փերիխանյանը, դեռևս պարթևների տիրապետության շրջանում (մ. թ. ա. 3-րդ—մ. թ. 3-րդ դար) այլևս չէին արասցուում իրանական հասարակության կարգացման աստիճանը: Բնական է, որ Ավեստայի իրավական նասքերը պետք է մեկնաբանվեն և պարբերաբար վերախմբագրվեն նոր օրենքների ոգով: Այդ նաշքերը միաժամանակ թարգմանվում էին միջին պարսկերենի (պահլավերենի), քանի որ ավեստական լեզուն դարձել էր անհասկանալի:

Ավեստան արմատական փոփոխության ու խմբագրման է ենթարկվել Սասանյանների օրոք՝ 4—6 դդ.: Սասանյանները, որեզորելով Աքեմենյան թագավորների աշխարհակալական ձգտումները, կարուկ միջոցների են դիմում վերացնելու Պարթևների օրոք առաջացած իրանական սերունդյան ապակենտրոնացումը և վերածնելու զրադաշտականությունը, տալով նրան մարանշոզ բնույթ, հակադրելով այն օրավուր տարածվող բրիտանոնությունը: Այդ նպատակներին. ինչպես նաև երկրի ներքին կյանքը կարգավորելու նպատակին էին ծառայելու վարչական վերափոխումները, նոր օրենսդրության մշակումը, ինչպես նաև հին կանոնական և իրավական հուշարձանի (Ավեստայի) նոր՝ պետական վավերացման ենթարկված խմբագրության ստեղծումը:

Ավեստայի այդ նոր խմբագրությունը բաղկացած է եղել երեք հատվածից, չլրաբանչյուրը 7 նասքից (մասից, զլխից):

Այլ հատվածներից 2-րդը, ինչպես ցույց է տալիս նրա վերնագիրը («Դատիկ»), վերաբերել է հատկապես իրավունքին: Սակայն «Դատիկ» հատվածի 7 նասքերից միայն հինգն են ունեցել իրավական բովանդակություն: Մյուս երկուսը վերաբերել են պատմությանը և լիտուրգիային և, ինչպես ենթադրում է Ա. Գ. Փերիխանյանը, ըստ երևույթին, խմբագրողների կողմից մտցվել են «Դատիկ» հատվածը, որպեսզի պահպանվի երեք հատվածների 7-ական նասքերի դասավորման համալսարանություն:

⁴ «Судебник», «Введение», էջ 12—13:

Ավետատյի նոր խմբագրութիւնը հայտնի է որպէս պահ-
շավական Ավետատ (կամ Զեռք, Զանդ)։ Ավետատյի այդ պաշ-
տոնական կանոնը սակզովի է և խորով առաջին Անուշիր-
վանի օրոք (531—579), Վեհ-Շապուհ մողպետի նախաձեռ-
նութիւնը ու գլխավորութիւնը։ Խմբագրական հանձնաժողո-
վը միաժամանակ կազմել, վավերացրել ու Ավետատյի պահ-
շավական կանոն է մտցրել նրա մեկնութիւնների համա-
լայնաբեր։ Այդ մեկնութիւնները (չաշտակները) մեկնիչների
բազմաթիվ սերունդների շախտանքի արդյունք են եղել։
Զաշտակների մեծ մասը կազմվել է հենց Մասնայանների
օրոք, 4—6 դարերում։ Ավետատյի իրավական նորմերի կի-
րառման համար հատուկ կարևորություն են ունեցել դրանց
մեկնութիւնները (կոմենտարները), քանի որ դրանցով հին
նորմերը բացատրվել են նոր օրենսդրութիւն ու նոր սովոր-
ութական նորմերի ռզով։ Այդ իսկ պատճառով էլ 4—6 դա-
րերում դատավարութիւն մեջ գործնական նշանակութիւն էր
ձեռք բերել հենց Ավետատյի մեկնաբանված թարգմանու-
թիւնը (Զեռքը)։ Ահա թե ինչու վավերացվեց, կանոնացվեց
յաև մեկնութիւնների (մեկնութիւնների) համալայնաբեր։ Հաս-
կանալի է, թե ինչու հենց պաշակական Ավետատն ու դրա
չաշտակներն համահավաք դարձան Ֆրանսիականացի կազ-
մած Գատաստանագրքի կարևոր աղբյուրները։

2. Գատաստանագրքի մյուս աղբյուրը կազմել են «քար-
տակ»-ները, այսինքն՝ դատավարական կանոնները՝ սահման-
ված թագավորների հրամանագրերով կամ գլխավոր մող-
պետների զորահեղ-չրջարքերականերով։ Ֆրանսիականացի
լայնորեն օգտվել է դրանցից։ Բերելով այս կամ այն ավետ-
տական շաշտակը (մեկնութիւնը), նա դրան հակադրում է
պրակտիկայում գործող գատավարական նորմը, եթէ առա-
ջինը արդէն հնացած է եղել և չի համապատասխանել պաշ-
տոնական դատավարական կանոնների («քարտակ»-ներին)։
Այս կարգի աղբյուրներից Գատաստանագրքում արտա-
ցուվել են Կապտո (489—531) և Խորով 1-ին թագավորնե-
րի հրամանագրերը, օրինակ, նրանց հրամանագրերը՝ մի

չարք պաշտոնյաների համար կնիքներ սահմանելու մասին։
Գատավարական բնույթի կարևոր ակտեր են կազմել նաև
գրագաշտական բարձր հոգեբանականութիւն ներկայացուցիչ-
ները, որոնք մասնակցել են դատավարական կազմակերպ-
մանը։ Գրանցից Ֆրանսիականացի հիշատակել է գլխավոր
մողպետ Վեհ-Շապուհի «ճիշեցումը», նրա «Ճորդդրականը»,
ինչպէս նաև այլ կրոնապետների բազմապիսի հրահանգնե-
րը գատավարական այս կամ այն խնդիրների մասին։

3. Գատավարական նորմեր Ֆրանսիականացի քաղել է
նաև «Գատաստան-նամակ» (Գատաստանագիրք) կոչվող մի
մողղածուից, որը, ըստ երևույթին, կազմվել է նույն խորով
1-ին Անուշիրվանի օրոք։

4. Գատաստանագրքի աղբյուր են եղել նաև այն հատուկ
մողղածուները, որոնք կազմվել են սասանյանների տի-
րպետութիւն ներկրող շրջանում և ունեցել են հրահանգ-
ուղեցույցի (ձեռնարկի) նշանակութիւն հատկապէս գատա-
վորների համար։ Այդ ուղեցույցները ընդհանուր տեղեկու-
թիւններ են պարունակել այս կամ այն գերատեսչություն-
ների, պաշտոնների ու պաշտոնյաների իրավունքների ու
պարտականութիւնների մասին։ Գրանք պարունակել են նաև
քաղվածքներ նորմատիվ բնույթի հրամանագրերից ու որո-
շումներից։ Գատաստանագրքում հիշատակված են նման
մողղածուներից երկուսը՝ «Պաշտոնատար անձանց պարտա-
կանութիւնների մասին մատչանք» և «Մողղպետների պար-
տականութիւնների մասին մատչանք»։ Ինչպէս ճիշտ նշում
է Ա. Գ. Փերիֆանյանը, հիշյալ և արանց նման մյուս մող-
ղածուները արժեքավոր էին ոչ միայն նրանով, որ բազ-
մաժանր էին պարունակում պաշտոնական փաստաթղթերից,
այլև այնու, որ գատական շախտողներին տեղյակ էին պա-
ստան ընդհանրապէս աշխարհիկ ու հոգեբ. պաշտոնատար
անձանց իրավական դրութիւնը, որպէսզի նրանք հասու լի-
նեին, թե այս կամ այն անձը ինչ կարգի տեղեկանքներ է
իրավագոր տալու, թե որ գործերով կարող է նա ներկայաց-
նել տվյալ իրավական անձին։

5. Ֆրանսիականացի օգտվել է նաև Գոռ քաղաքի արխի-
վում եղած գատական արձանագրութիւններից և, թերևս,

այնտեղ պահված մասնավոր անձանց վերաբերող փաստաթղթերից կամ դրանց պատճեններից:

§ 2. Գատաստանագրքի բովանդակությունը⁷

Մեզ է հասել Ստանյան Դատաստանագրքի նախնական բնագրի մոտ 60%-ը, այն էլ տեղ-տեղ խաթարված վիճակում: Մեզ հասած անբաժը, բառ Ա. Գ. Փերիխանյանի հրատարակության, բաղկացած է Ֆառախվմարտի ներածականից (պրևմարուայից) և 37 գլխից⁸, որոնք պարունակում են 150 հոդված: Ներածականը ղեկեղված է ոչ թե սկզբում, այլ «Դատաստանագրքի» համարյա մեղտեղում (էջ 235—236): Այստեղ Ֆառախվմարտը իր կազմած ժողովածուն անվանել է «Տաղար դատավիճիկների մատյան» ու նշել նրա դերը: Կրոնական շարքով պատնուլ իր ժողովածուում տեղ գտած իրավական նորմերը, նա ստում է, որ «այս մատյանը՝ արարչի գործության գործիք է, որը ծառայելու է նրան (Արամազդին)՝ իր ամենագիտությամբ շահագրասելու ստույթունը (շարիքը), վերականգնելու (աշխարհում) իր տիրապետությունը ու կարգավորելու (իր) արարչագործությունը, վերացնելու թշնամանքը ու, ի վերջո, սահմանելու անմահ արդարությունն ու լույսի լիբիշանությունը»: Նշելով, որ նման ընդարձակ մատյանը տրված է մարդկանց, որպեսզի մարդկային ցեղը կարգահանի այն մինչև աշխարհի կատարածը (վերջը), հեղինակն այն համարում է մարդկանց իմաստավորված գործունեության, իրերն ու գործողությունների շահագանջելու կարողության և ողջամտության հիմունքների շահմարան, որոնք նա արձանագրել է ամենահիմնական գծերով:

Դատաստանագրքի գլուխները շարադրված են, որպես կանոն, բառ կարգավորման օրջկտների: Սակայն երբեմն միևնույն գլխում տեղ են գտել տարբեր հարաբերություն-

ների կարգավորող հոդվածներ: Հոդվածներից յուրաքանչյուրը պարունակում է մի քանի կազուս (դատական դեպք) ու դրանց լուծումը:

Դատաստանագրքի էությունը ու նրա, որպես իրավահայտալը լույսի, նշանակությունը բացահայտվում է նրանում եղած իրավական նյութից, որով հնարավոր է դառնում պարզելու, թե ինչպիսի հասարակական հարաբերություններ կարգավորվել են որ իրավական նորմերով: Այլ կերպ ասած, իրավունքի ո՞ր ճյուղերի նորմերն են արտացոլվել Դատաստանագրքում: Դրանք են՝ 1. Պետական և վարչական իրավունք—գլ. 52՝ պաշտոնատար անձանց իրավասության մասին: 2. Քաղաքացիական իրավունք—գլ. գլ. 34՝ 42, 46, 47 և 49՝ երկու անձանց ընկերակցության ու նրանց պատկանող քրանքների ու հողավտորների, գույքի ու պատկանելու, վարձավճարի, եկամտի և գույքի սեփականատիրոջ մասին: 3. Պարտավորական իրավունք—գլ. գլ. 17, 23, 27, 33, 38, 40 և 45՝ պարտքի մարման, պարտքի բռնագանձման, գրավի, ջնկերակցի ժառանգակիցների և համապարս մասնակիցների կողմից պարտքը մարելու, համատեղ երաշխավորության ու ընկերակցության, հրաժարագին ու սուգանքի վճարման, բարեպաշտական նպատակներով կատարվող գույքի փոխանցման և բանավոր համաձայնությունների ու պայմանագրերի կատարման անկարողության մասին: 4. Ամուսնա-ընտանեկան իրավունք—գլ. գլ. 19, 26, 28, 30 և 48՝ ամուսնալուծության, խնամակալության, ապրուստի միջոց տալու ու ինամակալության, լիիրավ կանանց և անպաշտան բարքի տեղ կանանց մասին: 5. Ժառանգական իրավունք—գլ. գլ. 41, 43 և մեկ շահմարակալված գույք (էջ 60)՝ ժառանգների, ժառանգության ընդունման և օժանդակ իրավահաջորդության (էպիկերության) մասին: 6. Քաղաքացիական և բռնական դատավարություն—գլ. գլ. 18, 20, 21, 22, 47, 51 և երեք շահմարակալված գույք (էջ 222, 397 և 402)՝ դատերի կողմից ընդունած դատական որոշումների, լիազորված անձի, հակասական ցուցմունքներ տալու, դատարան շնորհայանալու և դատարանի որոշումների շնն-

⁷ «Судебник», «Введение», էջ 25—26:

⁸ Ա. Գ. Փերիխանյանի հրատարակած տեքստում գլուխների թիվը հասցված է 54-ի, քանի որ հաշվի են առնվել նաև նրա մեզ չհասած գլուխները:

թարկվելու, հայցվորի, դատարանում որևէ մեկին ներկայաց-
նելու, փաստաթղթերի և երդման մասին:

Ա՛րքը նշված գյուղների մասին պետք է ասել, որ թեև
զրանք վերաբերում են իրավունքի տարբեր ճյուղերին և
յուրաքանչյուր դիմի իրավական նորմերով կարգավորվել են,
որպես կանոն, միասեռ հարաբերություններ, սակայն այդ
ակզորները հետևողականորեն չի կիրառված: Երբեմն նույն
պետում հիշատակված են իրավունքի տարբեր նորմերով
կարգավորվող հարաբերություններ: Հաճախ էլ տարբեր
գյուղներում կարգավորվում են նույնանման հասարակական
հարաբերություններ: Այդ առումով Դատաստանագրքի գյուղ-
ներից մի քանիսի մեջ եղած իրավական նյութը կարող է
դասվել իրավունքի մի շարք ճյուղերում: Յրինակ՝ 17-րդ
դուխը, որը վերաբերում է ստրուկների իրավական վիճա-
կին, կարգավորում է կ' գույքային, կ' պարտավորական,
կ' ժառանգական հարցեր: Կամ 29-րդ գլուխը, որը վերա-
բերում է լիտուրգիաներին (պատարագին և այլ կրոնական
ձևերին), նյութեր է պարունակում նաև նվիրատվության,
խնամակալության և գրավի մասին:

Իրավունքի տարբեր ճյուղերը և դրանց վերաբերող
գյուղները թվարկելիս, մենք չհիշատակեցինք քեռական
իրավունքի ճյուղը: Այդ այն պատճառով, որ Դատաստանա-
գրքի մեջ հասած տեքստում իրավունքի այդ ճյուղի վերա-
բերյալ հատուկ գլուխ չկա: Սակայն հանցագործությունների
ու պատիժների մասին նյութեր կան Դատաստանագրքի
բազմաթիվ էջերում, օրինակ՝ 35, 37, 39, 218, 219, 220, 349,
351, 412, 422, 424 և այլն:

Դատաստանագրքում եղած նյութը, ինչպես այդ երևում
է նրա գյուղների թվարկումից, վերաբերում է հիմնականում
գույքային հարաբերություններին և դատավարությանը: Ինչ
վերաբերում է վարչա-իրավական նորմերին, ապա դրանք
հիշատակված են այն դեպքերում, երբ անմիջական կապ
ունեն դատավարության հետ:

Դատաստանագրքում արտացոլված իրավունքի ճյուղերի
ուսումնասիրությունը տալու ենք ստորև: Այստեղ սահմանա-
փակվում ենք այդ հուշարձանի ընդհանուր բնութագրմամբ:

§ 3. Դատաստանագրքի բնութագիրը

«Մասնյան դատասանագիրք»-ը, ինչպես ճիշտ նշել է
Ա. Գ. Փերիխյանը, օրենսգիրք չէ, ոչ էլ իրավաբանական
ուսումնասիրություն (արակտաս): Այն մեկն է՝ Մասնյան-
ների օրոք տարածում գտած, իրավական կազուսներ պա-
տենակող ժողովուրդներին, որոնք ծառայելու էին դատա-
վորներին և, ընդհանրապես, դատական պրակտիկային որ-
պես ուղեցույց, ձեռնարկ⁹, Այդ առումով այն նորմատիվ
(իրավական) ակտ չէ, քանի որ չի սահմանված կամ վա-
կերացված պետական իշխանության կողմից: Այն իրավա-
հայտ աղբյուր է, այսինքն մի աղբյուր, որի օգնությամբ
հնարավոր է պատկերացում կազմել հին իրանական հասա-
րակական և իրավական հարաբերությունների մասին: Սա-
կայն այն հատուկ կարգի իրավահայտ աղբյուր է (ի տար-
բերություն աղղագրական և պատմագրական նյութերի), քա-
նի որ այն կազմված է իրավական ակտերի և սովորույթ-
կան իրավական նորմերի հիման վրա, որոնցով կարգավոր-
վել են հասարակական հարաբերություններ: Ձառարկված արտի
«Հայեր գասարակներ ի մտայն»-ի մեկ այլ առանձնահատ-
կությունը այն է, որ պարունակում է այնպիսի նյութեր,
որոնց մասին այլ իրանական անմատչելի հուշարձաններ
համարյա առեղեկություն չեն պարունակում: Հիրավի, այն
բազմաբովանդակ հուշարձան է, որը հնարավոր է դարձնում
ժանկարանալ Մասնյան Պարսկաստանում գոյություն ունե-
ցած հասարակական ձևերի ու հաստատությունների, գույ-
քային ու պարտավորական հարաբերությունների, հանցա-
գործությունների ու պատիժների, դատարանակազմության ու
դատավարության և իրավական փաստաթղթերի ձևակերպ-
ման հետ: Ուրիշ խոսքով, այն հնարավորություն է ստեղծում
ընդհանուր գծերով վերականգնելու ստրկատիրական և մա-
սամբ վաղՖեոզական ժամանակաշրջանների իրանական
իրավունքի համակարգը: Դատաստանագրքում բերված իր-
ավական նորմերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս նաև,

⁹ «Судебник», «Введение». էջ 14, 23, 24-

որ հին իրանական իրավունքը իր ժամանակի համար դարգացման բարձր աստիճան է ունեցել: Վերջապես, Գատաստանագիրքը մեծ արժեք ունեցող նրկ է՝ սասանյան և հետագա շրջանների պարսկական և այլ հուշարձանների ուսումնասիրման գործում:

* * *

Սասանյան Գատաստանագիրքը առանձնապես կարևոր իրավահայտ արդյուր է Հայաստանի ստրկատիրական հասարակական հարաբերությունների և իրավունքի ուսումնասիրության համար: Հայ ստրկատիրական իրավունքը մինչև օրս մանրակրկիտ ու խորը չի ուսումնասիրված: Այդ պետք է բացատրել առաջին հերթին գրավոր արդյուրների խիստ սղուվյամբ, եթե չսասենք՝ իսպառ բացակայությունը:

Սասանյան Գատաստանագիրքը գալիս է այդ բացը մասամբ վերացնելու: Այն, ինչպես նշել ենք վերև, արտացոլել է հին իրանական հասարակական-քաղաքական և իրավական կարգերը, որոնք շատ ընդհանրություններ են ունեցել նախաքրիստոնեական (ստրկատիրական) Հայաստանում գոյություն ունեցած կարգերի հետ: Հայաստանը՝ դտնվելով Աքեմենյան և Սասանյան տերությունների կազմում, տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կապեր ունենալով նաև Պարթևական տերության հետ, չէր կարող չազդվել նաև իրանական իրավունքից: Այդ մասին են վկայում այն փոխառյալ բառերն ու տերմինները, որոնք տեղ են գտել հին հայ մատենագրության մեջ՝ մանավանդ կրոնական, պատմագրական գործերում և կանոնական որոշումներում: Նշելով պտջուկներն բառերի ու տերմինների փոխառության փաստը, հարկ ենք համարում արտահայտել մեր տեսակետը նման փոխառության բնույթի մասին: Սխալ կլինի մտածել, որ հին հայերը, փոխ առնելով իրանական բառեր ու տերմիններ, միաժամանակ փոխ են առել նաև իրանական իրավունքի նորմերը (վաբբազդի կանոնները): Այդ կապակցությամբ նշենք, որ դասակարգային հասարակությունը, պետությունը և իրավունքը Հայաստանում առաջացել են ալվելի վաղ,

քան իրանում: Հիշենք, թեկուզ, Բիսյանական թագավորությունը:

Հայասանը ունեցել է իր քաղաքական և իրավական համակարգը, նախքան նրա Աքեմենյան տերության մեջ ներառվելը: Հեռաբար, հին հայերը ունեցել են ո՛չ միայն իրավական նորմեր (վաբբազդի կանոններ), այլև այդ նորմերը անակնբաղո տեմոնիաբանություն: Ժամանակի ընթացքում բնիկ հայ բառերի ու տերմինների մեկ մասը փոխարինվել է համապատասխան պահլավական տերմիններով, որոնք գործածական են եղել հին պարսկական տերության մեջ, այդ թվում նաև Հայաստանում: Այսպիսով, ահպել է ունեցել ոչ թե հայ իրավունքի փոխարինումը պարսկական իրավունքով, ոչ թե իրավական նորմերի բովանդակության փոխառություն, այլ այդ նորմերի արտահայտման արտաքին ձևերի փոխառություն: Նորմերի արտահայտման արտաքին ձևերը (տերմինաբանությունը, նորմերի ձևակերպումները) փոխ են առնվել այն դեպքերում, երբ դրանք համապատասխանել են հայ իրավունքի նորմերին: Մեր միտքը պարզելու համար բերենք մի քանի օրինակ: Հին Հայաստանում եղել են ազատներ: Այդ խավը ունեցել է իր էությունը արտահայտող տերմին, որը մասնակից փոխարինվել է հին պարսկերեն ազատ տերմինով: Հայաստանում եղել են սատուններ, որոնք պահլավական բառով կոչվել են դասկներ: Հայերը ունեցել են վեճեր րուճող օրգաններ և դրանք ընդի առնունքներ, որոնք փոխարինվել են պահլավերեն դաս և առյան տերմիններով:

Մեկը շենք ժխտում այն իրողությունը, որ երբեմն կարող է փոխ առնվել նաև այլ իրավական սիստեմի որևէ ինստիտուտ, այսինքն՝ կարող է տեղի ունենալ բոտ էություն փոխառություն: Օրինակ, վախաի (վազդՖի)՝ բարեգործական հաստատության և նրան նվիրաբերված կալվածի) ինստիտուտը, ինչպես ապացուցել է Ա. Գ. Փերիխանյանը, հին իրանական իրավունքից անցել է շարիաթին: Բացառված չէ, որ նման (բոտ էություն) փոխառություններ կարող էին կատարված լինել նաև հայ իրավունքի կողմից: Այդ հնարավոր կլինի պարզել՝ համեմատելով իրավունքի տարբեր սիստեմ-

ներ, տվյալ զեպրում՝ հին իրանական ու հաւակահան իրավական սխտանները, մի գործ, որը սպասում է իր կատարողին:

Ի վերջո նշենք, որ ստորև բերվող բառերի ու տերմինների ցանկը մենք քաղել ենք Ա. Գ. Փերիխյանյանի՝ վերը նշված Գատաստանագրքի վերջում տրված հիանալի ուսումնասիրություններից: Այնտեղ (էջ 430—555) բերված են նաև այն հայերեն բառերն ու տերմինները, որոնք ժամանակին փոխ են առնվել հին ու միջին պարսկերեն լեզվից: Նշենք նաև, որ հին հայերի՝ փոխ առնելով պահպանական բառերը, հիմնականում պահպանել են նրանց արտասանությունը, սակայն համաձայնեցրել են հայերենի տառադարձության և հնչյունական համակարգի կանոններին: Բերվող ցանկը չի սպասում բոլոր այն իրավական տերմինները, որ հայերը փոխ են առնել պարսկերենից: Կրկնում ենք, աչտաղ տրվում են միայն այն փոխառված բառերը, որոնք կան նաև Սասանյան Գատաստանագրքում, որը, ինչպես նշվել է վերը, լրիվ չի հասել մեզ: Սակայն բերվածն էլ բավական է ցույց տալու համար այն ընդհանրությունները, որ եղել են հին իրանական և հայկական հասարակական ու իրավական հարաբերություններում:

Ստորև բերվող ցանկում բացատրված են այն բառերը, որոնք հնում ունեցել են այլ նշանակություն, քան զրանք ունեն այսօր: Բերենք մի քանի օրինակ «Աղատություն սեպհական» հնում նշանակել է՝ «անձնական բաժին»: Այդ բացատրությունը մենք տվել ենք՝ բացատրվող բառը բացատրություններից բաժանելով զմիկով: Այսպես, ահանգ—հավանաբար զինվորական կարգ, ներդաշնակություն: Անգարիւ—հաշվի առնել: Անդաճել—քննել: Անդարձ—կտակ և այլն:

* * *

Աղտոտ—ստրկությունից ազատագրված մարդ, տոհմիկ, համայնքի անդամ, քաղաքացիական իրավունակություն ունեցող մարդ, քաղաքացի, տիրապետող դասակարգի ներկայացուցիչ: Աղատություն—քաղաքացիական իրավական վի-

ճակ, ժառանգություն: Աղատություն սեպհական—անձնական բաժին:

Ահանգ—հավանաբար զինվորական կարգ, ներդաշնակություն: Ահոկ—վնաս, անմաքրություն, ճանցանք: Ամբաստան—հակառակորդ, մեղադրող, հայցվոր: Ամբաստան լինիմ—մեղադրում եմ, հայց եմ հարուցում:

Անաշխարհիկ—ալիքարացի, ստրկու, ստրկուհի: Անգարիւ—հաշվի առնել, սեպել, համարել, պատմել: Անդաճել—քննել, խորհրդածել, ապացուցել, փորձել, անդաճում—մատուց, տարակուսանք: Անդարձ—կտակ, խորհուրդ: Անոթ—փոխ առնված իր (յ) անոթ առնում—փոխ եմ առնում, ստանում որպես անոթ կամ կահ. (յ) անոթ տամ—փոխ տամ: Անվավերական: Ապական—ապականված. ապականել—փչացնել, վնասել, քայքայել, անհետացնել, ջնշել, ավերել, կեղտոտել, պղծել (կուլտին):

Ապպարել—հանձնարարել, պատվիրել:

Ապուռ—թալան, ավար, կողոպուտ: Ատյան: Ատրուշան: Արմավ, արմավենի: Արժան—զին ունեցող, արժենալ:

Բագ—բաժին, մաս: Բազուկ: Բախտ—նախասահմանված բաժին: Բանտ—կապ, շղթա: Բաշլա—բաժին: Բաշխել—նվիրել, Բար—պտուղ: Բժիշկ, բուժել: Բուն—հիմք, հիմնական: Բոշխնել (բմբոշխնել)—օգտվել, ճաշակել, վայելել: Բովանդակ—լրիվ:

Գամ—քայլ: Գանձ: Գերդաստանիկ—ընդոժին, ստրուկ, տնեցի: Գզիր—զինվոր, պահուրդ: Գումար, դուժարել: Գրավ, դրավական:

Դալակ—տնտես, աղախին, դատարար: Դաշտ: Դաշտան: Դատակիրտ: Դատ—օրենք, իրավունք, տրդարություն: Դատախազ—հայցվոր: Դատաստան—օրենք, իրավունք, արդարություն, վճիռ, դատավճիռ, դատարան, դատական պրոցես: Դեհպետ—գլուխգնդապետ: Դեման (նաղեման, ճանդեման)—ընդունելություն դատավորի մոտ: Դեհ—կրոն, հավատ: Դեպ (դեպը)—հանդիպում: Դիպան—հարմար: Դիվան—գերատեսչություն: Դարով—վատահամբավ, պարսական, նախատինք. դարովել—պարսավել, նախատել, պատարակել, ամաչեցնել, ճանդեմանել: Դրախտ—ծառ: Դրամ:

Դրոշմ—խարան, փորագրված կամ խարանված նշան: Դրոժ—խարդախութիւն, ստուփլուն, խարերխալութիւն: Դրոժան: Դրժիկ—պայմանագիրը ուրանալ, վնաս հասցնել:

Եմճան (սրանից՝ պատմունան)— հողակտոր, որը «հանդերձանի համար» շնորհովն էր ժառանգող հեծյալին որպէս պարգեական: Երամ, երամակ-հոտ, ամրոխ, մարդ-կանց խումբ:

Զանդիկ—մանիքեական (հերձվածող զրադաշտական): Զատ—բացի, առանհին, այստղից՝ ազատ, ազատութիւն ժառանգութիւն, պայազատ—ժառանգ, իրավահաջորդ: Զուր (սուտ) վկա: Զրպարտ, զրպարտել—սուտ մեղադրանք անել: Թշնամի—գժմիտ, շարամիտ: Թվանիկ—կարող, զորեղ, բնդունակ, վճարունակ:

Իր—գույր:

Խոստակ—իր, հողակտոր, կալված, կայք: Խոստակդար—լայն առումով ժառանգ, կալվածք կրող: Խոստովկ—խոստովանված, հանձն առնող:

Կախարդ: Կամ (կամք)—ցանկութիւն: Կամակ—կամքի համաձայն եղած, ախորժիկի կերպով: Կերպ—կերպարանք, դեմք, էրես, ձև: Կուշտ—կողք: Կտակ:

Համակդեմ—կրոնակից, զրադաշտական ծիսակատարութեան ամբողջութիւնը, ամբողջ դեմք (կրոնք) լավ գիտցող, հմուտ կրոնագետ: Համարակար—ֆինանսական պաշտոնյա: Համվարդ—մրցող (դատարանում), ոտի, հակառակորդ, դատարարութիւն պահանջող: Համրեն—լրիվ, ամբողջ: Հանգամանք—ժամանակ, պարագա: Հանդերձ—հագուստ, սարքավորում: Հանդերձ—միասին: Հանձար—ճանապարհ, կերպ, կեանակ, բանականութիւն, գիտութիւն: Հալիտան: Հարկ: Հույզ—փնտառք, որոնում, ձգում, երազանք: Հուզել—որոնել (ճշմարտութիւն): Հրահանգ—սովորեցնել, զպրոց, վարժութիւն, կրթութիւն, գիտութիւն: Հրաման: Հրովարտակ—փաստաթուղթ, պաշտոնական գիր, նամակ, գրութիւն:

Ճամբար—մանչակ, վարսակալ, օղակ, զինվորական վրանների օղակաձև դասավորում: Ըարտար—վարժ, աշողակ: Ըիշտ, ճշտել:

Մատան: Մոգպետ, մովպետ: Մովան (մոգաց) հանդերձակտ—ախառտ: Մուլը, մուրալ—խնդիր, գանգատ, ողորմութիւն խնդրել: Մուրհակ—կնիք, վավերական գրութիւն (ստորագրված և կնքված):

Յաշտ—աղոթք, երկրպագութիւն: Յաշտ առնել, զոհել: Նահանգ: Նամակ: Նշան:

Շիտակ—ուղիղ: Ոխտագրութ—խոստումը, պայմանը խախտող:

Ոստան—թաղավորական: Ոստանիկ: Ոստիկան—հավատարիմ, վստահելի անձ:

Չահ—չրճոր:

Պահ, պարճ—պահպանութիւն: Պալազատ—ժառանգ, իրավահաջորդ. պալազատել—ժառանգել, ժառանգ դառնալ: Պայման—համաձայնութիւն: Պայքար—վեճ, կռիվ, բանակրիվ: Պանդուխտ—արտաքսված: Պատասխան—հայտարարութիւն (դատարանում): Պաշտպանութիւն: Պատճեն: Պատմունան: Պատրույգ: Պատուհաս—պատիժ, շար գործերի հատուցումն, հարցաքննութիւն: Պատրուճակ—օրապահիկ, մորթիվելու կենդանի: Պարմայել—շոշափել, փորձել, յուր պիտակի փորձն առնել, տուժել, վնասը բաշել, չափել: Պետ(ք): Զատագով—գառապաշտպան, ներկայացուցիչ:

Ռամ, ռամիկ—հասարակ մարդիկ: Ռատ—մոգպետին վերջող տիպոցս (զխալմոր, մեծ, տեր): Ռոճիկ—օրապահիկ, փորձատրութիւն, նպաստ: Ռոտաստակ—գյուղ, երկիր, բնակութեան վայր, կենտրոնական վայր:

Սակ—հարկ, տուրք: Սահման: Սաղար (սալար՝ սարդար բառից)—պետ, առաջադիր, խնամակալ: Սար—գլուխ, գալթի: Սատեր—կշռաչիք (3, 4—16, 32 գրամ): Սարդար—զխալմոր, պետ: Սրահ:

Վաշի—աճ, տոկոս, վաշիտուու: Վալեր—հավատարի, ստույգ, վավերական: Վավերական—արժանահավատ: Վավերական մատանի—կնքող մատանի: Վարս—հշուտված մազեր: Վեճ—առաքինի, լավ: Վեճեր—վստիցող, անկայունութիւն: Վեճ—սահմանազավելը կամ բաժանելը (կարծիքները կամ մարդկանց), անկատագիր, բաժին (ժառանգութիւն): Վերտ—շրջան, պտուտ: Վզենան, վզենակ—

զեն, վնասակար գործ, առժանք, առգանք: Վիճակավոր—կղերական: Վկա—վճար—հասուցում: Վճիռ: Վնաս—պակասություն, մեղավորություն, դանցանք, հանցանք, նյութական վնաս: Վնասակար—հանցագործ, մեղավոր: Վրան:

Տոհմ—սերմ, սերունդ, ցեղ, ծագում: Տույժ—տուգանք, վնաս, ծախսեր:

Փուրսիշ(ն)—զատավարություն:

Օտան (ոսան)—թաղավորական կալվածք: Օստանիկ (ոստանիկ)—ոստանում հողատեր, որին պատկանող պայմանական տիրույթը ժամանակին վեր էր ավելում ժառանգականի: Օտար—այլ տեղացի: Օրեն(ք)—տվորություն, վարքագծի կանոն, կարգ, եղանակ: Օրեն է—պատշաճ է, ընդունված է: Օրինակ—տիպար:

ԳՆՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԻ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԵՎ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆԷՐ

Այստեղ հետազոտվում են Գաղաստանագրքի այն հոդվածները, որոնք վերաբերում են հասարակական խավերի իրավական վիճակին և պետական համակարգին, այդ թվում, դատական համակարգին:

§ 1. Հասարակական խավերի իրավական վիճակը

Գաղաստանագրքի մեջ բազմաթիվ նորմեր կան ստրուկների մասին: Դրանք ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նոյն են ստրուկների մի քանի կատեգորիաներ, ինչպես երևում է անվանումներից: Ստրուկ տերմինը Գաղաստանագրքում արտահայտվել է բանդակ, տնշահրիկ, պարիստարիճ, ոահիկ, թան, վեսակ, (վեսչակ) անուններով: Ամենից շատ հիշատակված են անշահրիկը և բանդակը, որոնք, ըստ երևույթին, ստրուկ հասկացությունը բնորոշ և տարածված տերմիններն են եղել: «Անշահրիկ» տերմինը բառացի նշա-

նակի է ալիերկացի, օտար (անշահրահիկ): Եթե անշահրիկը օտաբաժին էր, որը գերի էր վերցվել կամ զնվել այլ վայրում, ապա, կարելի է կոահել, որ բանդակը ընդոճին կոտոր է եղած լիներ և, միաժամանակ, զրադաշտական: Հասկանալի է, թե ինչու Գաղաստանագրքը (1, 7—10 հոդված) տարբերություն է դնում տաճարին պատկանող բանդակների և անշահրիկների միջև, սահմանելով, որ բանդակ—ստրուկը կարող է ծառայել սաճարին, ստորշանի մոտ որպես սպասավոր, իսկ անշահրիկ—ստրուկը՝ ոչ: Տվյալ թեպետում բանդակ—ստրուկը նմանվում էր հիերիզոլին: Ինչ վերաբերում է անշահրիկ—ստրուկին, ապա նա՝ պատկանելով հանդերձ տաճարին, կարող էր ծառայել նրան՝ կատարելով դրսի (ասենք՝ դաշտային) աշխատանքներ, քանի որ նա օտարերկրացի էր և, հավանաբար, այլադավան:

1, 10—13, 1, 13—15 և 1, 16—17 հոդվածներից կարելի է եզրակացնել, որ Սասանյան պետությունը՝ զրադաշտական կրոնը տարածելու նպատակով, տասվելություններ էր նախատեսում այդ կրոնին պատկանող ստրուկների նկատմամբ: Այսպես, եթե քրիստոնյային պատկանող անշահրիկը քրիստոնեություն էր ընդունում, ապա նա կարող էր ազատվել ստրուկությունից միայն իր փրկագինը վճարելուց հետո: Իսկ եթե այդ ստրուկը դաճեում էր զրադաշտական և ծառայության մոտեմ զրադաշտականների մոտ, ապա վերջիններս պարտավոր էին վճարել նրա փրկագինը և ազատել նրան, որից հետո աղաստագրված ստրուկը փոխհատուցելու էր նրանց: Այնուհետև, օրենքը արգելում էր անշահրիկին վաճառել ոչ-զրադաշտականի: Ընդ որում, այդ օրենքը խախտող վաճառողը և գնողը նվանցվում էին զոդերի և զատապարտվում խարանման («դրոշմ—ելու»):

Վերջապես, այլտրոն անշահրիկը մնում էր ստրուկ, եթե նա զրադաշտական կրոն չէր ընդունում: Այս վերջին հասկացմանը մի միջոց էր՝ ստրուկների հետո պահելու քրիստոնեություն կամ այլ՝ ոչ զրադաշտական կրոն ընդունելուց:

Բացի «բանդակ» և «անշահրիկ» տերմիններից, ինչպես նշված է վերը, կային ստրուկություն հասկացությունը բնորո-

շող ալլ անվանումները ևս: Գրանցից էր «պարխտարիհ» անվանումը, որն ըստ Ա 40, 4 հոդվածի, կին-հիերոզուլ էր (մինչդեռ բանդակի՝ տղամարդ հիերոզուլ): Նույն հոդվածում «հշատաակված է նաև «աահիկ»-ստրուկը, որը, հավանաբար, տաճարի սպասավորներին ծառայող տղամարդ էր Այս տերմինը, ըստ Ա. Գ. Փերիխանյանի (էջ 516), «բանդակի տերմինի նման ծագել է «կապված» բառից: Բաղմաթիվ հոդվածներում ստրուկ հասկացությունը բերված է «թան» բառով: Ստրուկ հասկացությունը 92, 10 հոդվածում արտահայտված է նաև «վեսակ» («վեսշակ») բառով, որը սկզբում, հավանաբար, նշանակել է «քնդոժին»՝ ասանը պատկանող մարդ:

Ստրուկ հասկացության նշված բաղմաթիվ անվանումները վկայում են ստրկության առաջացման տարրեր ձևերի և, մասնավոր, ստրուկների տարրեր կատեգորիաների և զբոսաց իրավական դրուկան ասորիներությունների մասին:

Ստրուկների մեծ մասը շահագործվում էր արքունի, տաճարական և ավազանուն պատկանող խոշոր անտեսություններում, որոնք և ստրկատիրական կացութաձևի հիմնական կրողներն էին: Ստրուկներ ունեին նաև քաղաքային և գյուղական համայնքների վերահսակվելը:

Մշտական («հավիտենական») ստրկությունը պահպանվում էր, ըստ 101, 8—11 հոդվածի, տաճարական անտեսություններում: Այդ հոդվածում սահմանված է, որ տաճարին միջրված բանդակի երեխաները և թուները մշտապես պատկանելու են տաճարին: Այդ խոստում է այն մասին, որ Սասանյան պետությունը ըստ ամենայնի ուժեղացնում էր սահմաններն ու բերությունը:

Ստրուկների իրավազուրկ վիճակի մասին են վկայում հետևյալ փաստերը: Նրանց կարելի էր գրավ դնել կամ վաճառել սեփականատիրոջ դաստակերտի հետ միասին (38, 13—17 հոդ.): Նրանց կարելի էր գնել կամ վաճառել նաև առանց հողի (7, 4—6 հոդ.):

Ըստ 40, 17 հոդվածի, եթե անշահրիկ կինը (ստրկուհին) վաճառվում էր հողի վիճակում և հղիությունը պարզ երևում

էր, ապա զործարքի առարկա էր դառնում նաև հղիությունը (իմա՝ երեխա ունենալու հավանականությունը):

Անշահրիկի զինը որոշվում էր ըստ նրա տարիքի և այս կամ այն առավելություն (մյուսների հետ համեմատած): Հարսնահաս անշահրիկի զինը 200 դրամ էր (54, 11—15 հոդ.):

Սակայն, դատելով Դատաստանտորքի բաղմաթիվ հոդվածներից, կարելի է եզրակացնել, որ վաղ ֆեոդալական հարաբերությունների սկզբնավորման շրջանում (մ.թ. 6—7 դդ.) ստրկությունը Իրանում աստիճանաբար ընդունել էր ժամանակավոր բնույթ: Նման եզրակացությունը բխում է հետևյալ փաստերից. ա) Օրինքը (33, 13—17 հոդ.) միայն նորն էր իրավունք վերապահում իր զավակներին ստրկության վաճառելու և այն էլ բացառիկ դեպքերում, ասանը՝ ապրուստի միջոցներից իսպառ զուրկ լինելու դեպքում: Ընդ որում, նա պետք է իր զավակին վաճառեր միայն իր կամ կնոջ ազգականներին: բ) Ըստ 20, 7—10 և 31, 15—32, 1 հոդվածների, եթե անշահրիկ-ստրուկին տերը ազատագրում էր (զործանում արքայից-արքայի հպատակ, իմա՝ ազատ մարդ), ապա նրան կրկին ստրկացնել չէր թույլատրվում: գ) Անշահրիկ-ստրուկներին սովորաբար նստեցնում էին առանձին հողակտորների վրա, որոնք չէր կարելի օտարել առանց նրանց: Այդ ճանապարհով Իրանում ևս առաջանում էր «երրոմարդերի» կամ ճորտացված ստրուկների կատեգորիան, ինչպես տեղի էր ունեցել Հայաստանում: Ժամանակի ընթացքում այդ վերջինները դառնում էին ճորտ կալուցյաներ: Այս մասին է վկայում այն փաստը, որ անշահրիկը, ըստ 106, 1—4 հոդվածի, կարող էր ունենալ խոստակ («խվաստակ»՝ գույք), կամ, ըստ Ա 2, 16—17 հոդվածի, եկամտու: դ) Սովորական երեսիթ էր դարձել ստրուկների մասնակի ազատագրումը: Օրինակ, անշահրիկ-ստրուկին կարող էին ազատագրել 1/10 շափով (1, 6—7 հոդ.), կիսով շափ (48, 13—16 հոդ.), մեկ տարով (69, 3—6 հոդ.): Ընդ որում, նույն շափով էլ ազատագրվում էին ստրուկի կամ ստրկուհու զավակները: Ստրուկների մասնակի ազատագրումը վկայում է, որ լրիվ կամ մշտնջենական ստրկություն տեսեսպայես իրեն այլևս չէր արգարացնում և ստրկատերերը ստրուկներին հնարավորու-

(«օստանի»), աշխերն՝ արքայից-արքայի դոմինի կառավարման գերատեսչությունը: Այն գլխավորում էր, ըստ Ա 27, 12—13 Նոզվածի, օստանդարը, որի իրավասություն մեկ էր մըտնում՝ Նոզ տանել, որպեսզի արքայից-արքայի գանձարանը մուտք արվի սահմանված զույրը և դրամը, պայմանական Նոզեր հատկացնել պետական ծառայողներին և կրկին հարժուրենիս վերցնել դրանք՝ ծառայությունը զաղարկուց հետո: Այսպիսով, այս գերատեսչությանն էր վերապահված արքայից-արքայի Նոզերից օգտվելու համար հարկեր ու տուրքեր սահմանելն ու դանձիր, Նոզամասեր բաշխելը և այլն: 2. Ֆինանսական գերատեսչությունն, ամենայն Տավանականությունը, ուներ համապետական նշանակություն, ի տարբերություն օստանդարի գլխավորած գերատեսչության, որը նեղ իմաստով «արքունի» էր և կառավարում էր անձամբ արքայական տոհմին պատկանող զույրը: Սակայն, ըստ երկ-վույթի, Նշված երկու գերատեսչությունների իրավասությունը հաճախ նույնանում էր, քանի որ արքայից-արքայի անձնական գանձարանը զփվար էր սահմանադատել համապետական գանձարանից:

Ըստ Ա 27, 13—28, 3—5 Նոզվածների, ֆինանսական գերատեսչությունը գլխավորում էր գլխավոր համարակարը, որն իրավասու էր սահմանելու դեերը, գանձարանի ելումուտը (բյուջեն), պաշտպանելու գանձարանի շահերը ընդդեմ պետական գույքի անօրինական տիրապետողների, փաստաթղթեր տալու արքայական Նոզի տիրապետության մասին, պետական հարկեր սահմանելու և դրանց գանձարան հավաքելու Ռատը (մոզպեսը) և համարակարը պետք է որոշեին պետությունը հասցված վնասի շափը և դրա հատուցման կարգը:

Պերոզի որդի Կավատի (489—531) օրոք մտցվեց մոզպեսների և համարակարների (ֆինանսական պաշտոնյաների) պաշտոնական կնիք («մոհր»)։ Մոզպեսների կնիքը կրում էր հետևյալ մակագրությունը. «բրկյանների շահերի պաշտպան»։ Կավատի որդի Խուրովի (531—579) օրոք պաշտոնական կնիք մտցվեց նաև դատավորների համար (93, 4—9 Նոզ.):

3. Հոգևոր գործերի գերատեսչությունը (դիվան-ի-բարտակ) նույնպես համապետական հաստատություն էր, որը, ըստ Ա 26, 17—27—4 Նոզվածների, կարգավորում էր կրոնական ծիսակատարությունները, տեօրինում տաճարական կկամուտները, լուծում տաճարական գույքին վերաբերող վեճերը: Այս գերատեսչությունը նույն դերն ու նշանակություն ուներ տաճարական գույքի նկատմամբ, ինչ որ ֆինանսական գերատեսչությունը՝ ողջ պետության ելումուտի Գերատեսչությունը գլխավորում էր բարձրաստիճան Նոգեր մի պաշտոնյա՝ ռատը:

4. Դատական գերատեսչությունը հիշատակված է 100, 11—15 Նոզվածում որպես տեղական պետական օրգան: Սակայն, պետք է ենթադրել, որ նման գերատեսչություն եղել է նաև կենտրոնում, որպես համապետական գերատեսչություն: Պետական կարգի մասին խոսելիս, կալջ առնենք նաև Դատաստանագրքում հիշատակված այս աշխարհիկ և Նոգեր պաշտոնատար անձանց վրա: Աշխարհիկ պաշտոնատար անձանց գլխավորում էր վերջ հիշատակված վազորդ Ֆրատանատարը՝ մեծ Տրամանատարը: Արքայական դոմինում կառավարում էր օստանդարը: Նահանգներում և գլխավոր քաղաքներում իշխանությունը և կառավարումը իրականացնում էին օստիկանները (100, 7—11 Նոզ.): Օստիկան (ոստիկան) նշանակել է վստահելի անձ, տվյալ դեպքում արքայից-արքայի վստահելի անձ: Ֆինանսական գործերը տեղերում գլխավորում էին համարակարները («հաշվողները»)։ Պետական օրգաններին աղբյուր կալին գրասենյակներ, ուր պահվում էր արխիվը, որը վիսավորում էր դիվանապանը՝ արխիվարիտը: Ըստ 78, 11—14 Նոզվածի, տաճարներին ստոնթեր ևս կալին արխիվներ («փաստաթղթերի գանձարաններ»)։ Քաղաքներում կալին թաղամասի պետը՝ «կորպաններ», աշխերն՝ փողոցապաններ (Ա 29, 6—7 Նոզված)։

Հոգևոր դասին պատկանող պաշտոնատար անձներից, բացի վերջ հիշատակվածներից, Դատաստանագրքում վկայված են նաև մոզպես անդարձպատը և Թորովալը: Մոզերի անդարձպատը (հանդերձպեսը), ըստ երևույթի, մի մոզ կամ մոզպես էր, որը ձևակերպում էր կտակները (Ա 15, 12—15,

Ա 40, 3—6 հոգվածներ): Աթուրվախը այն անձն էր (մեհ-
յանի սպասավորը), որի վրա պարտականություն էր զրկում՝
հետևելու, որպեսզի ասորոշանի կրակը միշտ վառ մնա (Ա
40, 3—6):

§ 3. Դատական համակարգը

Դատական համակարգը կազմված է եղել աշխարհիկ և
հոգևոր դատարաններից, որոնց իրավասության սահմաննե-
րը զգված է որոշել Դատաստանագրքի նյութերով:

Գոյություն են ունեցել ստորագուս և վերագուս դատական
ատյաններ թե՛ աշխարհիկ և թե՛ հոգևոր դատարաններում:
Եղել են կրօնի (գատարար-ի-քաս) և ավագ (գատարար-ի-
մաս) դատավորների, որոնք հիշատակված են 3, 6—8 և այլ
հոգվածներում: Ըստ 110, 5—11 հոգվածի, յուրաքանչյուր
դատական շրջան (շահր, մարդ) ունեցել է գլխավոր դատա-
վոր (գատարարան դատարար): Դատարարներից բացի
հիշատակված են նաև դատական քննիչները՝ փարեժվան-
ները (Ա 27, 9—11 հոգվ.): Փարեժվանի (քննիչի) պարաս-
կանություն էր զործեր պատրաստել դատական նիստի հա-
մար, ասուզիլ անձերի և կնիքների իսկությունը: Միայլ թույլ
տալու ղեկավար նա կալանավորվում էր: Ըստ երևույթին,
դատական շրջանների համընկնում էին վարչա-տերիտորիալ
բաժանումների հետ: Ըստ Դատաստանագրքի տվյալների
իրանում եղել են հեռակալ վարչա-տերիտորիալ միավոր-
ները. ա) Կուստակ՝ հավանաբար «կուլս» — կողմ բուսից:
Ա 31, 3—5 հոգվածում հիշատակված է հորասանի կուստա-
կը՝ կողմը, մարդը: բ) Նահանգ: 78, 2—11 հոգվածը հիշա-
տակում է Արախխա հրկավանոհ նահանգը: գ) Թասուկ
շրջան, ըստ 100, 5—7 հոգվածի: դ) Շահր՝ երկիր, մարդ,
քաղաք (48, 7—10 և այլ հոգվածներ): ե) Գեհ՝ գյուղ (78,
11—14 հոգ.): Դատաստանագրքի տվյալներով Նարա-
վոր չէ որոշել նշված վարչա-տերիտորիալ միավորների ճշշ-
գրքում նշանակությունը: Դրանք ինչպեսևս ու կառավար-
ման կենտրոնական օրգաններին ենթակա վարչական միա-
վորներ էին՝ վերինը նշանակված պաշտոնյաների գլխավորու-

թյամբ, որոնք ունեին նաև դատական ֆունկցիաներ կամ
որոնց ենթարկվում էին տեղական դատական օրգանները:
Ըստ Ա 27, 5—7 հոգվածի, աշխարհիկ անդական դատարան-
ների բարձրագույն առյանն էր կառավարողների (զեհհոյա-
տերի») գատարանը, որը քննում էր մոզգերի դասի դատական
իրավասությունից զուրկ գործեր:

Հոգևոր դատարանների ամենաբարձր ատյանն էր մոզ-
գկետաց-մոզգեաի դատարանը: Ըստ Ա 27, 4—5 հոգվածի,
մյուս բոլոր մարդկանց ասածը պետք էր կասկածի տակ
տանել, բայց մոզգկետաց մոզգեաի ասածը՝ ոչ: Այստեղից
կարելի է եզրակացնել, որ մոզգկետաց մոզգեաի վճիռը
վերջնական էր և ենթակա չէր վերանայման:

Այդ միտքը կարելի է հաստատել նաև Ա 28, 5—7 հոգ-
վածով, որտեղ սահմանված է, որ մոզգկետաց մոզգեաի կար-
ծիր տվյալ գործի վերաբերյալ ավելի հեղինակավոր էր,
քան օրդալիալի (երդման) հիման վրա դատարարի կալաց-
քած գատավճիռը:

Մոզգկետաց-մոզգեաի դատարանից հետո հոգևոր վերա-
գուս ատյան էր նաև ուստի («սբրադանի»), ձթևական առաջ-
նորդի») դատարանը, որը, հավանաբար, մոզգերի դասային
վերագուս դատարանն էր մոզգեաի նախագահությունը: Ռա-
տը, ըստ Ա 26, 17—27 հոգվածի, իրավասու էր՝ 1. բանագրա-
վել գոյք, 2. նշանակել տուրք (ասակ, նիսուկ), 3. սահմա-
նել սրժերը և զինք այն դույրի, որը պետք էր մուծել տա-
ճարական գանձարանը և Նեկողություն իրականացնել ծխա-
կատարությունների զերատեսչություններում եղած գույքի
վրա, 4. քննել Նեկողական կարգով ստորին դատարանների
բոզորարկված գործերը և կալացնել որոշումներ և վճիռներ,
5. քննհանրապես վարել տաճարական գանձարանին վերա-
բերող գործերը (արքայական գանձարանի տնօրինությունը
թողնելով համարակարներին): Ռատը որոշումը դատավորնե-
րի համար հեղինակավոր խոսք էր: Այս հոգվածի վերլուծու-
թյունից կարելի է ենթադրել, որ ուստը մոզգերի դասին, ծխա-
կատարություններին և տաճարական գույքին վերաբերող
գործերով բարձրագույն ատյան էր:

Բացի ուսուցից, ըստ երևույթին, յուրաքանչյուր դասական շրջանում գոյութիւն է ունեցել նաև մոզպետի պաշտոնը: Մոզպետը իրավասու էր քննելու նաև շարքալին դատավորների ընդդատութեանը ենթակա դործեր: Սակայն, ըստ Ա. 26, 11—16 հոդվածի, նրա բացառիկ ընդդատութեանն էին հանձնելված՝ ա) ստոր նշանակելը և ստորութիւնն ունից ազատելը, բ) որոշում կայացնել այն դուլքի մասին, որը նվիրվում էր տաճարին, գ) կտեսքին շարքալին դատավորների կայացրած դատավճիռների գործարարումը: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ մոզպետի դատարանը նաև բեկման ատյան էր ստորին դատարանների նկատմամբ: Մոզպետը նաև ապելացիոն ատյան էր սովորական դատավորների համար: Եթէ պատասխանողը համաձայն չէր իր մասին դատավորի կողմից բնորոշված որոշման հետ, գործը ուղարկվում էր մոզպետին՝ ստորին դատարանի որոշումը վերաքննելու կամ գործը կրկին քննելու համար (93, 9—11 հոդ.):

Ըստ երևույթին, յուրաքանչյուր դատական շրջանում գոյութիւն է ունեցել նաև օրդալիական (երզման հիման վրա դատող) արիբունալ, որի պետը՝ վար-սարդարը, հավանաբար, մոզ (քուրմ) էր, սովորաբար տվյալ շրջանի ուսող (Ա. 27, 7—9 հոդ.):

Այդ օրդալիական արիբունալը կոչվում էր «խվարասան», բառացիորեն երբվելու վայր (8, 15—17 և այլ հոդվածներ): Դատական համակարգի մասին խոսելիս հիշատակենք նաև կալանավայրերը՝ «գնդանները» (բանտերը) գնդանապանների (բանտապետների) ղլխավորութեամբ (Ա. 13, 9—11 և այլ հոդվածներ): Բանտապետի օգնականն էր գզիրը («գիզիրը»)՝ պահուող զինվորը, ժանդարը (Ա. 26, 4—8 հոդ.): Ջնդանպանի («գնդանպանի») իրավասութեան մեջ էր մտնում հսկողութիւնը բանտարկալանների վրա, նրանց իսկութիւնը (ով լինելը) որոշելը (Ա. 28, 11—29, 5 հոդված):

ՔԱՂԱՔԱՅԻԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՐՏԱՎՈՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆԸ

Հին իրանական քաղաքացիական և պարտավորական իրավանորմերի հիման վրա կայացված դատական որոշումները տեղ են գտել համապատասխանաբար Դատաստանալ-գրի զլխավորական 34, 42, 46, 47, 49 և 17, 23, 27, 33, 38, 40, 45, երբեմն նաև այլ գլուխներում:

Այդ գլուխներում բուզմաթիլ հոդվածներ են նվիրված բնական (գուլքտյին) և դրա հետ կապված պարտավորական իրավունքին: Ստրիատիրոթիյան և վաղ ֆեոդալական հարաբերութիւնների առաջացման շրջանում Իրանում սեփականութեան իրավունքի զլխավոր օբյեկտը հողն էր՝ արտադրութեան հիմնական միջոցը: Հողի նկատմամբ սեփականութեան իրավունք ունեին աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալները, իսկ գյուղացիներն ու քաղաքային բնակիչները ունեին, որպես կանոն, հողի օգտագործման իրավունք:

Դատաստանալիքը հիշատակում է հողային սեփականութեան հետեւյալ ձևերը. ա) սոստանական («սոստան»), բ) տոճարական և գ) մասնավոր: Ա. 39, 11—14 և Ա. 40, 1—5 հոդվածները հիշատակում են սոստանը, որպես արքայից-արքային պատկանող հող, նրա զոմենը: Գոմենի մեջ էին մըտնում տաճարներին ու մասնավոր սեփականատերերին շպտկանող երկրի մնացած հողերը, այն թվում նաև պետական գյուղացիների օգտագործման տակ եղած հողերը: Գոմենական հողերի կառավարումը, ինչպես նշված է վերը, իրականացնում էր սոստանալը: Վերջին էր օգտագործման իրավունքով ծառայութեան համար հողակտորներ (կալվածներ) տրամադրում արքայից-արքայի վասալ-ծառաներին՝ սոստանիկներին և պետական պաշտոնյաներին:

Արքայից-արքայից հետո երկրի խոշոր հողատեր էր նաև մոզպետը դասը: Ջրազարչական տաճարները սեփականատեր էին մեծ հողային տարածութիւնների, որոնց վրա աշխատեցնում էին սարուկների և կախյալ գյուղացիների: Թեև

տաճարական հողերը մոզերի դասի սեփականությունն էին կազմում, սակայն դրանց տնօրինումը, ինչպես նշվել է վեբը, հանձնված էր պետական մի գերատեսչության՝ դիվան-ի-քարտականին, որը գլխավորում էր բարձրաստիճան մի պաշտոնյա՝ մոզերի անդրաձայտը:

Այդ հանրամասնը պետք է բացատրել նրանով, որ մոզերի և աշխարհիկ ֆեոդալների մասնակցությունը պետության կառավարման գործում խիստ սահմանափակված չէր: Սասանյան պետական ապարատի բարձրագույնությունը տոգորված էր զրադաշտական ազափարսախտությանը: Սասանյան արքայից-արքաները մոզերին ոչ միայն ներգրավում էին պետական ապարատի աշխատանքին, այլև հող տանում, որպեսզի մոզերի դասի հողալին և այլ ֆոնդերը շարունակ մեծանան: Այդ ֆոնդեր անբնօրինակում էին մասնավոր անձանց նվիրատվությունների հաշվին, ինչպես ցույց է տրված Ա. Գ. Փերիխանյանի շահնկյան ուսումնասիրության մեջ¹¹: Մեկ կամ մի քանի բարեպաշտ զրադաշտականներ նվիրաբերում էին այ կամ այն տաճարին, որպես կանոն, անշարժ գույք: Երբեմն նրանք հիմնադրում էին նոր ստորազաններ (կրակարաններ) և նրանց կտակում գույքը դրանց սպասարկելու ծախսերը հողային նպատակով: Տաճարների կտակված ֆոնդերը չէր կարելի ստարել: Կարելի էր ծախսել միայն նրանցից գույացող «պտուղը» (եկամուտը): Դրանք սպասարկել էին և նվիրաբերվում էին՝ կտակողի կողմից սահմանված նպատակներին ծառայցնելու համար: Նվիրաբերված գույքն եկամտաները, որպես կանոն, ծախսվելու էին բարեգործական նպատակներով (ընդհանուր օգտագործման ջրամբարներ, ճանապարհներ, կամուրջներ, ստորաշաններ և այլն կառուցելու կամ պահելու նպատակով) կամ կտակողի «հողու փրկության» համար պատարազ մատուցելու նպատակով և այլն: Տաճարներին նվիրաբերված նպատակալին ֆոնդերի տնօրինումը նույնպես իրականացնում էր կրոնական ծիսակատարությունները կարգավորող պետական

գերատեսչությունը, որի կազմում կար հատուկ գրասենյակ, որը գլխավորում էր «Տոգու համար» նվիրված գույքի վերահսկիչ-դպիրը («առավանական դիպիրը»):

Քաջի արքայից-արքայի ուսանից և տաճարական հողերից, Գասաստանագիրքը հիշատակում է նաև մասնավոր անձանց պատկանող տնտեսություններն ու հողերը՝ «դասակերաններ»: Այս կարգի հողային սեփականության մասին խոսելիս, նշենք, որ վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում բնական իրավունքը ընդհանրապես և հողի մասնավոր սեփականությունն առանձնապես ենթարկվում են ձևափոխության՝ ստորկատարական տնտեսաձևն ու սեփականությունը վերադասվում են ֆեոդալական տնտեսաձևի ու սեփականության: Այդ սեղի է ունենում շահագործման ձևի փոփոխությանը: Եթե ստրկատիրության ֆոնդային ստրկատերերը շահագործում էին հիմնականում ստրուկներին, ապա վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում ստրկատերերը սկսում են իրենց ենթարկել գյուղացիության առավել ազդեալ խավերին: Այդ այն պատճառով, որ ստրուկների թիվը գնալով պակասում էր: Երտազրուկյան գործիքների թույլ դարգացման, ստրուկների թվի պակասացման և նրանց աշխատանքի արտադրողականության խիստ նվազեցման պայմաններում ստրկատերերը ստիպված էին իրենց ստրուկներին նոր ձևով շահագործել, սրամազրկելու նրանց հողակտորներ, որպեսզի բարձրացվի նրանց շահագործողությունը: Աշխատելու և՛ իրենց, և՛ աերերի համար: Ինչպես նշված է վեբը, Իրանում ևս առաջանում է «ճորտացված ստրուկներին» խավը, որոնք Հայաստանում հայտնի էին «երկրամարդեր» անունով: Այսպիսով, Իրանում ևս սեղի է ունեցել այն երկրաստանական պրոցեսը, որն արտահայտվել է մեկ կողմից ստրուկների ազատագրումով և մյուս կողմից պատասզրված ստրուկների և աղքատ գյուղացիների ճորտացումով: Այդ պրոցեսի վառ վկայությունն է Կասաստանագրում արտացոլված այն երևույթը, որ մշական, «հավիտենական» ստրուկության փոխարինվում էր ժամանակավոր ստրուկյամբ, որ դաստակերանում աշխատող բանդակատրուկին կարելի էր օտարել միայն հողի հետ միասին: Այդ մասին են վկայում Գասաստանագրի հողդակները դաստա-

¹¹ А. Г. Перхавин, Частные целие фонды в древнем Иране и проблема происхождения вакфа, ВДИ, № 1, 1973, стр. 3—25.

կերտների մասին, որտեղ երևում է, թե ինչպէս ստրկատիրական կալվածք փոխակերպվում էր ֆեոդալականի: Այսպես, ըստ 18, 6—7 հոդվածի, եթե մեկը առում էր, թե՛ այս դասակերտը թե՛ տվեցի՞, այդ նշանակում էր, որ նրանում եղած ամեն ինչ միասին էր սրվում (ներառյալ հողին համարյալ մարդիկ): Այդ միտքը ավելի որոշակի է արտահայտված 18, 9—10 հոդվածում, որտեղ ասված է, թե դասակերտի հետ ճանաչվում են նաև քաղաղ անասունը և անշահճիկ-ստրկուր, որոնք այնտեղ գործում են: Այստեղ հիշատակված քաղաղ անասունը և անշահճիկը, մեր կարծիքով, շագանակ տառացիորեն, որպես մեկ քաղաղ անասուն և մեկ անշահճիկ, այլ ընդհանրապես դասակերտում եղած բոլոր քաղաղ անասունները և աշխատող անշահճիկները: Այդ տեսակետը հաստատվում է Ա 36, 17 հոդվածով, որտեղ ասված է, որ գաստակերտը ճանաչվում է սերանում կենող սարուկների հետ միասին:

18, 10—13 հոդվածը ավելի է ընդարձակում զգաստակերտ» հասկացությունը, այն դիտելով որպես ընդարձակ անտեսություն: Այսպես, այնտեղ ասված է, որ եթե մեկը հայտարարում էր, թե՛ «թե՛ր տվեցի այս դասակերտը նրանում եղած ամեն ինչով», ապա այդ նշանակում էր, որ փոխանցվում էր նաև այլ վարվում գտնվող գույրը և այն ջրանցքը, որը անց էր կապվել այդ կալվածից, բուցք ոռոգում էր այլ հողակտորներ: Ըստ 18, 13—17 հոդվածի, եթե մի մարդ իր մի դասակերտը տալիս էր մեկին, իսկ մյուս դաստակերտը՝ մեկ ուրիշին, ապա առաջին դասակերտից բխող ջրանցքը պետք է կիսով չափ կալվում մեկին և կիսով չափ՝ մյուսին: Այստեղից հետևություն, որ մշակվող «հող» հասկացությունը ենթադրում էր և ջրբուր» հասկացություն, քանի որ շոտգվող հողը չէր կարող տանտեսական նշանակություն ունենալ երկրագործության համար:

Դասակերտի, որպես ֆեոդալական (տոհմային) հողային սեփականության, իրավական վիճակը բացահայտվում է 51, 6—12 հոդվածով, ըստ որի եթե տան տիրուհին օտարում էր դասակերտը առանց իր որդու համաձայնության, ապա գործարքը համարվում էր անվավեր: Այս-

պիսով, դասակերտը համարվում էր ընտանիքի անգամների համատեղ սեփականություն և ընտանիքի գլուխը կարող էր այն տնօրինել միայն ընտանիքի անգամների փոխադրած համաձայնությամբ: Դրանով էլ ֆեոդալական հողային սեփականությունը տարբերվում էր ստրկականից, երբ ընտանիքի գլուխը օժտված էր ընտանիքի գույրը տնօրինելու անսահմանափակ իրավունքով: Ճիշտ է, ըստ Ա 18, 2—7 հոդվածի, հարկը իրավունք ուներ դասակերտը տալու կամ շտալու իր որդուն, այսինքն՝ իրականացնել սեփականատիրոջ իր լրիվ իրավունքը (ինչպես ստրկատիրության շրջանում), սակայն, ելնելով Դասաստանագրքի վերջ հիշատակված հոդվածից, ակնհերև է, որ դասակերտը տենից ուներ վերածվելու ֆեոդալական հողատիրության ձևի:

Ա 20, 11—15 հոդվածից երևում է, որ կարելի էր օտարել դասակերտը (հողը) առանձին պայմանագրով, իսկ նրանում եղած խաղաղի այգիին՝ այլ պայմանագրով: Այսպիսով, զգաստակերտ» նախ նշանակում էր հողատան, ապա նաև նրանում եղած ծառերը, շենքերը և այլն, այսինքն՝ ամբողջական անտեսական համալիրը: Այդ երևում է նաև Ա 34, 3—6 հոդվածից, որտեղ ասված է, որ դասակերտը՝ նրանում եղած ամեն ինչով, ինչպես նաև այլ վարվում գտնված գույրով կարող էր օտարվել ըստ պայմանագրի:

Մասնավոր սեփականություն հանդիսացող դասակերտները կարող էին ամեն կերպ օտարվել, այդ թվում նաև օտոմտախի առարկա լինել, ինչպես երևում է Ա 9, 5—7 հոդվածից:

Դասաստանագրքում հիշատակված են, հողից բացի, նաև մասնավոր սեփականության այլ բազմաթիվ օբյեկտներ: Դրանցից էին անշարժ և շարժական գույրը: Անշարժ գույրից հիշատակված են տունը (19, 1—7 հոդ.), ջրաղացը, հողակտորը (105, 10—12), ծառերը, օրինակ՝ արմավենի (102, 14—15 հոդ.), շարժական գույրից՝ անասունները, օրինակ՝ շներ, եզր (102, 3—9 հոդ.), ուշաբը (104, 6—8 հոդ.), սովին, արծաթը (18, 1—6 հոդ.), սովեղները, արծաթեղներ (104, 9—11 հոդ.):

Սեփականության իրավունքի սուբյեկտներ էին աշխար-

հիկ և Տոգևոր ֆեոդալները, բաղաբախին և գյուղական բնակիչները, երբեմն նույնիսկ ստրուկները, որոնք թեև ազատագրված, բայց ամբարցված էին Տոգի: Տաճարական գույքը քրմերի ընդհանուր սեփականությունն էր: Դատաստանագիրքը նորմեր է պարունակում նաև մասնավոր անձանց համատեղ սեփականության մասին (85, 7—8—86, 15—17 Տոգվածներ): Նշված Տոգվածները տեղավորված են Դատաստանագրքի 34-րդ գլխում, որը վերագրված է ԲԵԻՐՈՒ անձանց համընկերության («Տամարա»-ուխյան) և նրանց պատկանող շամբաներին և խոտակների մասին»: Այստեղ որպես համատեղ սեփականություն կազմող գույքի տեսակներ հիշատակված են ջրանցքները, խոտակները, տները: Ըստ 88, 7—14—88, 14—17 Տոգվածների, համընկերները (համատեղ մտանդներ) են համարվել ընտանիքի անդամներն ընտանեկան գույքի նկատմամբ:

Հին իրանական ընչական (գույքախին) իրավունքը, որը արագացված է Դատաստանագրքում, տարբերում էր սեփականություն (տնօրինման) իրավունքից: Սակայն օրենքը ըստ ամենալայնի պաշտպանում էր նաև տիրապետությունը (տիրապետման իրավունքը) ամեն մի ոտնձգությունից: Միայն դատարանը կարող էր որոշել սովյալ տիրապետության օրինականությունը: Դատաստանագիրքը (12, 13—16 Տոգ) սահմանում էր, որ «տիրապետությունը անկասկած է, մինչդեռ հիմնական իրավունքը (տնօրինությունը) կասկածելի է»: Այդ պատճառով էլ օրենքը սահմանում էր, որ եթե հայցվորը (խնդրական սեփականատերը) դիմում էր դատարան և հայտարարում, որ պատասխանողը նրա գույքին տիրապետում էր ապօրինաբար, ապա դատարանը հարցը հօտոր հայցվորի կարող էր լուծել միայն այն դեպքում, եթե պատասխանողը երբևէ անգամ կանչվեր դատարան, բայց նա չներկայտնար: Նույնիսկ եթե մեկի կնոջը մեկ ուրիշը ապօրինաբար տիրապետեր (իր տանը պահեր), էլի այդ կնոջը անմիջապես չէր կարելի տիրապետողից վերցնել ու վերադարձնել իր ամուսնունտ առանց դատարանի որոշման: Եթե այդ կնոջը տիրապետողը (պատասխանողը) հրաժարվում էր

ներկայանալ դատարան, ապա դատարանը իրավասու էր նրա տիրապետությունը ապօրինի ճանաչել:

Դատաստանագիրքը նորմեր է պարունակում նաև գույքախին իրավունքի հետ առնչվող այնպիսի ինստիտուտների մասին, ինչպիսիք են սերվիտուտները և գրավը: Սերվիտուտը՝ ուրիշի գույքից օգտվելու իրավունքն է, ուրեմն և այդ ուրիշի սեփականատիրական իրավունքի որոշ սահմանափակումը: Գրավը այն գույքն էր, որ փոխառուն (պարտապանը) տալիս էր փոխատուին (պարտատիրոջը) որպես առհասարակ վերցրած պարտքը մարելու, որպես ապահովություն՝ պարտավորությունը կատարելու համար: Սերվիտուտի վերաբերյալ Տոգվածներից մեկում (85, 8—11) սահմանված է սերվի կամ ուրիշների հողամասով իր հողամասը ջրանցքի փորելու, անցկացնելու կարգը: Ընդունված կարգ էր, որ ջրանցքի խորությունը (բարձրությունը) պետք է լիներ օմինչև մարզու ականջները», այսինքն՝ մոտավորապես մեկ մարդաբույս: Հողամասերի տերերը իրավունք չուներին արգելելու մեկին նրանց հողով ջրանցք բաշելու, բայց ջրանցք փորողը այդ իրավունքից օգտվելու համար պարտավորվում էր հողատերերին վարձահատուցյալ լինել ըստ պայմանավորվածության:

Ինչ վերաբերում է գրավի ինստիտուտին, ապա այն առնչվում է նաև ընչական իրավունքի մեկ այլ մասին՝ պարտավորվական իրավունքին: Դատաստանագրքի բովանդակությունից երևում է, որ, թեև Իրանում 6—7 դարերում առաքնում էին ֆեոդալական արտադրահարաբերություններ և քնատնտեսությունը ավելի ու ավելի էր իր ուղբով մեջ առնում ողջ տնտեսական կյանքը, այնուամենայնիվ ինքեցիակ մտով շարունակում էին իրենց գույքությունը պահպանել նուսիկինում եղած սպրանքա-դրամային, առևտրական հարաբերությունները: Ինչպես նշվեց վերը, նույնիսկ դատաստանագրքի նորմերը ու խոտակները (հողակտորները) առուժախի ստարկա էին, էլ չենք խոսում շարժական գույքի մասին:

Ապրանքա-դրամային, առևտրական և գույքի օտարման հետ կապված ալլ հարաբերությունները տալացնում էին գործարարների կողմերի իրավունքներն ու պարտավորություն-

տից: Ընդ որում օրհնքով նախատեսված Ֆորմուլաներից ամենափոքր իսկ շեղումը դործարքը (կամ փաստաթուղթը) զարմնում էր անվավեր (Ն 16, 8—11, Ա 25, 12—14 Տոդ-վածներ): Օրինակ, գույքը օտարողը (վաճառողը, նվիրատուն, գրավատուն, վարձու տվողը և այլն) պարտավոր էր վկաների կամ պետական պաշտոնյաների ներկայությամբ հանգնես զուլ Տայտարարութիւմը՝ արտասանելով հետևյալ Ֆորմուլաներից մեկնումեկը.

ա) «Գույքը, որը պատկանում է ինձ», այլքան ժամանակով տալիս եմ այսինչին այս կամ այն նպատակով, բ) «Իմ գույքից բոնը կլինի այն, ինչը որ դու կընտրես կամ կմտնանշես», գ) «Բոնը կլինի այն, ինչ որ դու ցանկանում ես», դ) «այն, ինչը, որ բեզ գուր կգաս», ե) «այն, ինչ որ բեզ պետք է»: Ի պատասխան օտարողի Տայտարարութիւնը՝ գույքը ստացողը (գնողը, նվիրատուն, գրավատուն, գրաձակավոր և այլն), եթե նա ցանկանում էր տվյալ գործարքը կնքել, պարտավոր էր Տայտարարելու, որ ինքը հավանութուն է տալիս գույքը օտարողի կամաՏայտութիւնը: Ընդ որում, եթե ստացողը չմտնանշեր կոնկրետ գույքը, այն փոխադրված չէր համարվում (68, 12—14, Ա 8, 4—12 Տոդվածներ):

Իրավական սխառնում այնքան կարևոր նշանակություն էր տրվում Տայտարարութուններին, որ եթե մեկը ասեր, թե՛ «այս գույքը բեզ եմ տալիս», բայց շասեր, թե՛ կոնկրետ ե՞րբ է գույքը փոխանցվելու, ապա այն կարող էր մնալ սեփականատիրոջ տիրապետության տակ մինչև նրա կյանքի վերջը և միայն մահվանից հետո այն կանցներ նրան, ում «տրված» էր: Սակայն այլ կարգ գոյություն ունեւր, եթե հարցը վերաբերում էր կնոջ «օտարելուն»: Այսպես, եթե մեկը մեկ ուրիշին ասեր, թե՛ «Իմ կնոջը կնութիւն եմ տալիս բեզ», ապա պարտավոր էր իր կնոջը անհասպող հանձնել նոր ամուսնուն (Ա 8, 17—9, 5 Տոդ.):

Դատաստանագրերի 45-րդ գլուխը, որը բուզամիվ կազուներ է պարունակում պարավորտեան իրավունքի վերաբերյալ, նորմեր է պարունակում մասնավորապես տուժանքի (հրաժարագների), բանավոր համաձայնութիւն և գրավոր պայմանագրի մասին: Սահմանված էր, որ պայմանագրեր

նշված ժամանակին չկատարելը զանցանք է, որի համար կսիրտոր նշանակվում էր տուժանք («Քալան», 71, 9—16 Տոդ.): Տուժանքին, որպես պայմանագրին անպայման կատարելու առհասկառայալի, այնքան մեծ կարևորութիւն էր տրվում, որ նույնիսկ գործարքի օբյեկտի ողնշանալու դեպքում, միևնույն է՝ տուժանքը պետք էր վճարել: Օրինակ, եթե մեկը հայտարարում էր, թե՛ մինչև այսինչ օրը նա կհանձնի ձին, կամ կվճարի տուժանքը, բայց մինչև նշված օրը ձին ստակեր, միևնույն է, նա պետք է տուժանքը վճարեր (72, 3—5 Տոդ.): Ենթևնով սեփականատիրոջ շահերից և պայմանագրից անպայմանորեն կատարելու սկզբունքից, օրհնքը (72, 14—15 Տոդ.) սահմանում էր, որ վարձակալը պարտավոր էր վճարել 400 դրամ՝ խոտասուրը (Տոդասուրը) օգտագործելու համար, նույնիսկ եթե նա դրանից ոչ մի եկամուտ էլ չստանար: Նշենք, որ Տաշորդ Տոդվածը (72, 15—16) բոլորովին հակառակ միտք է պարունակում, քանի որ սահմանում է, որ վարձակալը պարտավոր էր վճարել խոտակի համար, նրանից ստացած եկամուտի շափով: Ըստ երևույթին, վարձակալական և այլ պայմանագրերում նշվում էր վճարման շափը և կարգը:

Պայմանագրերի կատարումը ապահովելու համար, բացի տուժանքից, որպես առհասկառայա, հատկապես կարևոր նշանակություն ունեւր գրավը:

Տակառայալի է, թե՛ ինչու այդ ինստիտուտին է նվիրված Դատաստանագրերի ամենաքնդորձակ 33-րդ գլուխը: Այստեղ նիշտակներ նրանում եղած մի շարք նորմեր, որոնք կարգավորում էին գրավական տալու և նրա օգտագործման կարգը: Փոխառութիւն (Քոտատակի) հանձնելու և գրավի վերաբերյալ գործարքները պետք է ձևակերպվեին գրավոր և կերպեին (38, 7—9 Տոդ.):

Դրավատուն գրավ գրված Տոդակտորից ստացվող բերքից (բրար) կարող էր օգտվել միայն ըստ պայմանավորվածութիւն (37, 13—15 Տոդ.): Պարտասպան էր պարտք մարելու պարտավորութիւնը կարող էր հանձնարարել ուրիշին, որի տիրապետութիւնը՝ պարտքը մարելու դեպքում անցնելու էր ազատված գրավը (37, 15—38, 1 Տոդվածներ): Եթե Տո-

ղակտորը տարեկան մեկ բերք էր տալիս, այն կարելի էր գրավ դնել մեկ տարով, իսկ եթե երկու անգամ, ապա՝ կես տարով: Եթե Տողը բերք չէր տվել, ապա գրավի ժամկետը պետք էր երկարաձգել (38, 3—6 Տող.):

Պարապպանը իրավունք չուներ իր գրավ գրված գույքը վճառելու (38, 11—13 Տող.): Գրավառուն (պարտատերը, կրեդիտորը) իր հերթին իրավունք չուներ իրեն հանձնված գրավականը մեկ ուրիշ մոտ գրավ դնելու, այլ պետք էր նա կգրկվեր ոչ միայն գրավականից, այլև այն գրամից, որ նա գտես էր տվել (104, 4—5): Սակայն, ըստ 104, 6—8 Տողվածի, նա չէր գրկվելու պարտք տված գրամից, եթե նա զանցանք («վնաս») չէր թույլ տվել: Եթե գրավառուն վնաս հասցնի իր մոտ գրավ գրված իրին, ապա այն նրանից վերցվում և ի պահ էր տրվում աստերին (39, 3—5 Տող.):

Գրավապանը («խոստակը») կարելի էր գրավից ազատել նաև մաս առ մաս՝ պարտքը մաս-մաս վճարելու դեպքում (85, 2—4 Տող.):

Որպես գրավի օբյեկտ՝ գրավական կարող էին լինել, ինչպես նշված է վերը, և անշարժ և շարժական գույքը: Անշարժ գույքերից հիշատակված են հողակտորները («խոստակ»-ները 39, 9—12 Տող. և այլն) և ծառերը (պտղատու և ոչ պտղատու, 40, 13—17 Տող.), շարժականից՝ անշահիկ ատրուկը (38, 13—17, 39, 2—5 Տողվածներ):

Պայմանագրերը ճշտվի կատարելու համար գրավից և տուժանքից բացի Դատաստանագիրքը հիշատակում է նաև երաշխավորության ինստիտուտը (զլուխ 40, 55, 10—59, 1—10 Տողվածներ): Այստեղ բազմաթիվ կազուսներ կան երաշխավորության (համապարտ պարտավորություն) մասին:

Եթե մի քանի Տողով էին մեկից պարտք վերցնում, միաժամանակ հայտարարելով, որ նրանցից յուրաքանչյուրը մյուսների համար երաշխավոր էր, ապա նրանք համատեղ երաշխավորներ էին պարտքը մարելու գործում (55, 17—56, 5 Տողվածներ): Տվյալ դեպքում պարտատերը իրավունք ուներ անբողջ պարտքը պահանջել պարտապաններից մեկնունեկից, եթե նույնիսկ բոլորն էլ վճարունակ անձեր լինեին (56, 3—12 Տող.): Իսկ եթե մի քանի Տողով մեկից դրամ էին պարտք

վերցնում առանց փոխադարձ երաշխավորության, ապա պարտատերը կարող էր իր պարտքը ետ պահանջել պարտապաններից միայն առանձին-առանձին, նրա ստացած գրամի շահով (2, 14—16 Տող.):

Եթե պարտապանը վճարունակ անձ էր, ապա պարտատերը պետք է նրանից պահանջեր պարտքի մարումը, և ոչ թե նրա երաշխավորից (56, 17—57, 2): Այստեղից հետևելու է, որ երաշխավորությունը մի միջոց, առհավատալու էր, որ պարտատերը ետ ստանար իր տված պարտքը նույնիսկ այն դեպքում, եթե պարտապանը անվճարունակ լիներ: Եթե գործարքը կնքվել էր առանց երաշխավորության, ապա մահացած պարտապանի ընկանց երաշխավորներն էին համարվում նրա ժառանգները: Տվյալ դեպքում կրեդիտորը իրավունք ուներ պարտքը պահանջելու նրանցից կամ նույն մահացած զվիսի պարտքերի համար պատասխանատու էին ինչպես նրա գույքի խնամակալը, այնպես էլ անտեսուհին, նույնիսկ եթե նրանք երդվեին, որ «չգիտեին» այդ պարտքերի մասին (13, 4—5 Տող.): Կամ «չգիտեին», որ պետք է դրանք վճարեին (13, 6—13 Տող.):

Պարտապանը կարող էր Լրիվ անվճարունակ ծոցազվել միայն այն դեպքում, երբ նրա երաշխավորն էր և անվճարունակ լիներ (Ա 32, 4—5 Տող.): Լրիվ անվճարունակ անձին ստիպում էին իր աշխատանքով մարել պարտքը (Ա 32, 4 Տող.):

ԳՐԻՆ ԶՈՐՈՐԴ
ԱՄՈՒՍՆԱ-ԸՆՏԱՆԵՎԱՆ ԵՎ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆԵՐ

Դատաստանագրերի 19, 26, 28, 30, 48 և 24, 41, 45 գլուխներում և այլուր բերված են բազմապիսի գատական դեպքեր (կտղուներ), որոնք տրտացյում են իրանական

ամուսնահ-ընտանեկան և ժառանգական իրավանքումբ: Այդ իրավանքներով են կարգավորվել ամուսնության, ամուսնա-լուծության, խնամակալության, ապրուստի միջոց ապու, լիիրավ ամուսնության, անպատշաճ բարբի տեր կանանց, ժառանգների, ժառանգության քնդունման և ժանցիկ իրա-վաճառողության վերաբերյալ ճարտարությունները:

Դատաստանագրի սովյալներով ճարավոր չէ լրվել գա-ղափար կազմել հին իրանական ամուսնահ-ընտանեկան բարդ ճարտարությունների մասին: Սակայն առկա նյութի հիման վրա կարելի է լուսաբանել այդ ճարտարությունները ընդհա-նուր գծերով:

Դատաստանագիրը չի տալիս ամուսնության բնորոշու-մբ: Ամուսնությունը հին Իրանում ուներ նույն նպատակը, ինչ որ այլուր՝ որգծենությունը, ընտանիքի ճարտարու-նք ժառանգների միջոցով:

Դատաստանագրի սովյալներով ամուսնությունը իրա-կանացովում էր կնդրգամիայի (նեբամուսնության, ընտանի-քի ազնասների միջև ամուսնության) սկզբունքով: Մինչև կնդրգամիային անցնելը, հնադույն ժամանակներում տար-բեր տոհմերի միջև գոյություն է ունեցել էքսոգամիա՝ ար-տամուսնություն, երբ աղամարդիկ առևանգման, գնման կամ փոխանակման միջոցով դրսից (այլ տոհմերից) իրենց հա-մար կանայք էին բերում: Մասնավոր սեփականություն և մա-նավանդ դասեր ու կասանների (կղզիացած, ներքակ խոմ-բերի) առաջացումով այս ու այն երկրում էքսոգամիան իր տեղը զիջում է կնդրգամիային, որը դառնում է ամուսնու-կան քնդունված, օրինական և կնդրգամիան նույն տոհմի կամ քնտանիքի արյունակից ազգականների միջև ամուս-նությունը խորանում է այն աստիճան, որ շատ հասարակու-թյուններում քնդունված կարգ է դառնում նույնիսկ ամենա-մեծավոր արյունակիցների՝ ծնողների ու նրանց զավակնե-րի, եղբայրների ու քույրերի միջև ամուսնությունը: Հոր ու գտեր, մոր ու որդու, եղբոր ու քրոջ ամուսնությունը Իրա-նում հայտնի էր որպես ժխեթուկգաա: Այդ ինստիտուտը արագործված էր զրապաշական կրոնի կողմից: Դեռ ավե-լին, այն դասվում էր առաքինությունների շարքը: Զրապաշ-

ական կրոնը զրաիտ, ամենաբարձր երանություն էր խոս-տանում նրանց հողիներին, ովքեր խեթուկգաա էին գործադ-րում և, ընդհակառակը, զոխիքի ասնջանքներով էր սպառ-նում նրանց հողիներին, ովքեր դրժում էին այն¹²:

Խեթուկգաաի ինստիտուտը արտացոլվել է նաև Սասանյ-ան Դատաստանագրում: Այդ հարցին կանդրագանանք տարե: Նշենք, որ այդ ինստիտուտը հասուկ չի եղել միայն հին իրանական ամուսնական իրավունքին: Այն այս կամ այն չափով քնդունված կարգ է եղել նաև այլ երկրներում: Օրի-նակ հայկականացի րոնակալ Մավզոր, մ. թ. ա. 4-րդ դա-րում ամուսնացած էր իր քրոջ Արտեմիսիայի հետ, իսկ նրա կրտսեր եղբայր Հիզրիջ՝ իրենց մյուս քրոջ՝ Աղայի հետ: Հայտնի է նաև, որ մ. թ. ա. 1-ին դարում Եգիպտոսի թագու-հի կլեոպատրան ամուսնացած էր իր կրտսեր եղբոր՝ Պտղո-մոս 13-րդի հետ:

Մեծամուսնությունը գոյություն է ունեցել նաև Հայաս-տանում: Այդ կապակցությամբ կարելի է ենթադրել, որ ուրարական թագավոր Մենուայի կինը՝ Տարիխան, եղել է նրա դուստրը կամ ուլուր: Մեր այդ կարծիքը հավանական է, քանի որ ուրարականները «սիս» բառը թարգմանում են որպես «դուստր», «քուստր կամ կին», «քույր կամ դուստր» և այլն: Ինչպես ենթադրում է կեն, էրատոն Տիգրան 4-րդի քրյուն էր և միաժամանակ նրա կինը¹³:

Այսպիսով, մեծամուսնությունը գոյություն է ունեցել այն երկրներում, որտեղ էքսոգամիայից մարդիկ անցել և կնդրգամիային կամ որտեղ ամուսնության վերջին ձևը այս կամ այն պատճառով ավելի տարածված է եղել: Սակայն ամենուր չէ, որ խեթուկգաաի ինստիտուտը կիրառվել է լրվել չափով: Դեռ ավելին, նույնիսկ կնդրգամիի քնտանիքներում, ի նկատի առնելով մեծամուսնության հոդի կողմերը, որոշ երկրներում պայքար է տարվել զրա դեմ: Այսպես, Հին Հրեաստանում դեռևս մ. թ. շատ առաջ, մովսիսական օրենք-

¹² Արտա Վիրապ Նամակ, պահլավերեն բնագրից թարգմանեց և թարգմարեց պրոֆ. Թ. Ք. Աբրահամյան, Երևան, 1958, էջ 18, 145 և դե-ր: 12 և 86:

¹³ Ան, Երկ. Ժոզ, հ. 1-ին, Երևան, 1966, էջ 332:

ները (Աս., զլ. ԺԸ, 6—18) արգելում էին ամուսնությունը հոր ու դստեր, մոր ու որդու, եղբոր ու քրոջ միջև: Արգելվում էր նաև հորաբորը և մորաքրոջ, հորեղբոր և եղբոր կնոջ հետ կենսակցելը, որը համարվում էր պղծություն (արնապղծություն): Քրիստոնեական եկեղեցին ընդունեց և վավերացրեց մովսիսական շաղ օրենքները: Ընդ որում եկեղեցին սահմանեց (Կանոն. Այլ, Ե, Երևան, 1964, Կանոնք առաքելականք, ԼԳ/ԼԲ). «ամարդ որ մարդ առ ամենայն քնտանութիւն մարմնոյ իրոյ մի մերձեցի կամ շնոփեամբ կամ ամուսնութեամբ, միևն ի շորորդ զարմն լուսի իշխանութիւն առնել»:

Այսպիսով, եկեղեցին արգելեց ամուսնությունը արյունակից ազգականների միջև մինչև շորորդ պոչոքը, այսինքն՝ արգելեց խեթուկզասի ինստիտուտը: Հայերը, ընդունելով քրիստոնեությունը, պետք է ղեկավարվեին եկեղեցու սահմանած նորմերով ամուսնության մասին, այսինքն՝ հրաժարվեին խեթուկզասի ինստիտուտից: Այդ մասին են վկայում Աշտիշասի 365 թ. ժողովի կանոնները¹⁴: Այստեղ նշված է, որ ներսես եպիսկոպոսպետը «ամենքի վրա տարածում էր առաքյալներից սահմանված կանոնները...», հսկանալի է, նաև ամուսնության վերաբերյալ կանոնները: Բառացի չկրկրենլով առաքելական կանոնները, Աշտիշատի ժողովը սահմանում էր, որ «Շնոր մասն ազգակցական մերձավոր խառնակ ամուսնություններից, մասնալանջ հարսների հետ, մերձավոր ամուսնությունից և սրանց նմաններից»: Այսպիսով, ժողովը մերձավոր ազգականների ամուսնությունը համարում էր «խառնակ» կենսկցություն, այսինքն՝ արնապղծություն: Հայ եկեղեցին, շարունակելով պայքարը մերձամուսնությունների դեմ, Շահապիվտնի 444 թ. ժողովի 13-րդ կանոնով (Կան. Հայ. ՇՁԷ—ՇՁԳ) կրկին վստիքացրեց վերը նշված մովսիսական օրենքները և սահմանեց. «որ զազգական կին անէ՛ այս պղծութիւն և գարջանք այստնի լիցիդ»:

«Ըզոյր կամ զքեռորդի կամ զեղբարորդի կամ զհարաբոյր

կամ զայլ որ յազգի անջ իրում միջև ի շորորդ ծնունդն կին զոր մի իշխեսցէ անել»:

Կանոնը մերձամուսնությունը հայտարարում էր պղծություն և օրինազանցների սպառնում եկեղեցուց արտաքսման և տուգանքների:

Եթե մովսիսական օրենքը և քրիստոնեական եկեղեցու կանոնները վերացնում էին հեթանոսական շաղանում գոյություն ունեցած մերձամուսնության ինստիտուտը, ապա այն պահպանվում էր հին իրանական իրավունքում և իր արտացոլումը գտավ նաև Սասանյան դատաստանազրդում: Այսպես, ըստ 44, 8—12 և 44, 11—14 հոդվածների, հայրը կարող էր ամուսանալ իր դստեր հետ: Ըստ 3, 11—14, 44, 13—14, 104, 12—14 հոդվածների դուստրը կարող էր իր հոր կինը դառնալ: Քրոջ և եղբոր ամուսնության մասին են վկայում 105, 5—10, Ա. 18, 7—12 և Ա. 36, 6—12 հոդվածները¹⁵:

Հին իրանցիների մեջ շատ վաղուց քնդուստված էր նաև քրայակնությունը: Այդ մասին է վկայում Պլուտարքոսը, խոսելով մ. թ. ա. 5-րդ դարում պարսիկների մտա եղած ամուսան-քնտանեկան հարաբերությունների մասին: Այսպես, Ֆեմիստոկլի կենսագրականում (§§ XXVI և XXXI) նա հիշատակում է, որ հին Իրանում եղել է ոչ միայն քաղմականություն, այլև եղել են կանանցներ (հարեմներ): Այդ և այլ հանգամանքներ կնոջը դնում էին անիրավահավասար պայմանների մեջ տղամարդու հետ համեմատած: Չափահաս գոտերը ամուսնացնելու իրավունքը պատկանում էր նրա հորը, բայց ոչ՝ մորը (28, 3 հոդվ.): Եթե երկու տղամարդ գոտարանում միջում էին այն մասին, թե մտայլ կինը նրանցից որի՞ն է պատկանում, ապա կինը իրավունք չունեցր այդ հարցում իր խոսքը ասելու: Դատարանն էր որոշելու խնդիրը, ելնելով այն բանից, թե ամուսնության մասին կողմերի ներկայացրած փաստաթղթերից որն է արժանահավասար

¹⁴ Ինչպես նշել է պրոֆ. Ռ. Ք. Աբրահամյանը (Արտա Վրայալ Ես. 44, էջ 145, ծան. 25), խեթուկզասի ինստիտուտի հոդի կողմերը ժամանակի ընթացքում նրանք նկան, և զրազտականները հրատարակեցին դրանից: Ներկայումս նրանց մեջ ամուսնություն թույլատրվում է միայն կողմերի կամ քույրերի զավակների և ոչ ավելի մտա՝ ազգականների միջև:

¹⁴ Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն հայոց, Բագր., Կերտ. և Ժանթթ. ակադ. Ստ. Մխիթարյանցի, Երևան, 1968, էջ 129—130:

ար (32, 4—10 հոդ.): Եթե երկու տղամարդ ձեռք էին բերում ընդհանուր գույք և մեկ կին, ապա գույքը պետք է պատկաներ նրանց համատեղ, իսկ կինը՝ նրան ետվ (ավիլի) բարեպաշտ էր» (Ա, 4, 4—5 հոդ.): Այսպիսով, կինը չէ, որ պետք է որոշեր, թե ինքը նրանցից որին է ուզում, այլ օրիշները (գատարանը, խնամակալը և այլն): Ամուսինը իրավունք ուներ իր կնոջը մեկ ուրիշին կնուխյան տալու, նույնիսկ առանց նրա համաձայնության (101, 4—3 հոդ.): Ամուսինը կարող էր իր կնոջը նաև ժամանակավորապես մեկ ուրիշի հետ ամուսնացնել և հետո կրկին իր տունը վերադարձնել (Ա 1, 6—12 հոդ.):

Կնոջ անիրավահավասարության խոստում հանգամանք էր նաև այն, որ ամեն մի կին, անկախ նրա առտիքից, պետք է որևէ մի տղամարդու խնամքի տակ լիներ (հոր, որդու, ամուսնու, այլ արու ազգականի): Հայրը իրավասու էր իր զստեր խնամակալությունը մեկ ուրիշին առաջ առնալու, իսկ եղբայրը քրոջ խնամակալությունը՝ մինչև իր կյանքի վերջը (28, 11—12 հոդ.): Խնամակալ լուծեցող կինը չէր կարող օրինական ամուսին ունենալ:

Կիրով ամուսնական կաս կարող էր առաջանալ միայն այն դեպքում, երբ ազգիկը ամուսնանում էր իր խնամակալի թուլությամբ: Եթե կինը առանց խնամակալի համաձայնության էր ամուսնանում, ապա այդ ամուսնությունը համարվում էր անվավեր (36, 2—5 հոդ.):

Սակայն, բոտ մեկ այլ հոդվածի. հոր (խնամակալի) համաձայնությունը ղեռն նրան իրավունք չէր տալիս՝ ստիպելու իր զստերը անպայման ամուսնանալու այսինչի հետ կամ այնինչի հետ, քանի որ գուտարը ինքը պետք է որոշեր, թե ում հետ է նա ցանկանում սեռական կենսակցության (ուրեմն և ամուսնության) մեջ մտնել: Հոր հրամանը տվյալ հարցում գուտարն իրավունք ուներ չկատարելու (36, 9—12, 36, 12—16 և Ա, 14, 12—13 հոդվածներ): Ինչպես տեսնում ենք, Գատարանագրքի մեջ հակասություն կա տվյալ հարցում: Այդ պետք է բացատրել նրանով, որ օտենքի մեկնաբանողները միշտ չէ, որ միակերպ գատարություններ են արել օրենքի կամ սովորությունից մասին: Պարզ է միայն, որ

որևէ բոլոր դեպքերում պահանջում էր, որ խնամակալի համաձայնությունը պետք է լինի, նույնիսկ եթե կինը ինքն էր որոշում թե ում հետ է ցանկանում ամուսնանալ:

Կինը պարամվոր էր բոտ ամենայնի հնազանդվել ամուսնուն, զավակները՝ իրենց հորը: Կնոջ և զավակների անհնազանդությունը հավասարեցվում էր անշահիկ-սարուկների անհնազանդությանը իրենց տիրոջ հանդեպ (Ա 4, 15—5, 2 հոդ.): Եթե կինը հրամարվում էր ամուսնու հետ անկողին մտնել, նրա այդ «անհնազանդությունը» նմանեցվում էր անշահիկ-սարուկի կողմից տիրոջ հրամանը չկատարելուն (Ա 5, 8—15 հոդ.): Ամուսինը իրավունք ուներ իր կնոջը մեկուսորելու անբարեբարություն («բարսություն») մեջ, եթե նա զավաճանել էր իրեն (Ա 4, 13—14 հոդ.), կամ չէր կատարել իր հանձնարարած արդար գործը, կամ կատարել էր իր կողմից արգելված անարդար գործ: Այդ զանցանքներից յուրաքանչյուրը երիցս կրկնելու դեպքում կինը օրենքով ձառաջվում էր որպես անբարեբար վարքի տեր (Ա 5, 6—8 հոդ.): Գատարանի որոշմամբ անբարեբար ամուսնարարված կնոջից, որպես կանոն, ետ էր վերցնում հայտնույց նրան հատկացված գույքը հօգուտ վերջինի (Ա 3, 13—4, 4 հոդ.):

Օրինական կինը, անշուշտ, ուներ որոշ իրավունքներ, օրինակ զուլքտիխ հարարություններում, որոնց մասին կիտովի ստորև, սակայն վերը նշված հանգամանքները հիմք են տալիս կրկնելու, որ կինը տղամարդու հետ իրավահավասար չէր կարող լինել:

Ամուսնական կապ ստեղծելու համար, բոտ երևույթին, տղամարդու և կնոջ միջև կնքվում էր պայմանագիր, որի մեջ նշված պետք է լիներ նրանց ամուսնանալու ժամանակը: Օրինակ, բոտ 23, 1—4 հոդվածի, զուտարը հոր հանձնարարությամբ կարող էր տվյալ տղամարդու հետ պայմանագիր կնքել, որի մեջ սոված լինել՝ «աստ տարուց հետո նա րո կինը կլինեն»:

Ամուսնական շափահասությունը հին իրանցիների մոտ

ակազում էր տղայի և աղջկա 15 տարեկանից, երբ նրանք արրունքի էին հասնում¹⁶։

Ենչելով Ա 32, 15—17 Նոզվածից, կարելի է եզրակացնել, որ հին Իրանում ոչ միայն ամուսնական, այլ ընդհանրապես շափահասությունը վրա էր հասնում 15 տարեկան հասակից։ Սակայն Դաուսասանագրքի տվյալներից կարելի է եզրակացնել, որ սովորական երևույթ էր նաև անշափահասաների հետ ամուսնանալը։ Այսպես, ամուսինը կարող էր բաժանվել իր կնոջից և նրան ամուսնացնել իր անշափահաս որդու հետ (4, 1—4 և 87, 3—7 Նոզվածներ)։ Հայրը կարող էր իր անշափահաս զստերը ամուսնացնել (89, 15—17 Նոզ.)։ Օրենքը չէր արգելում զրադաշտականին՝ ամուսնանալու ոչ-զրադաշտականի հետ, սակայն նման ամուսնությունից ծնված երեխաները լիիրավ ժառանգներ լինել չէին կարող (44, 6—8 Նոզ.)։

Հին Իրանում օրինական ամուսնության երկու ձև կար՝ ա) լիիրավ կամ լիարժեք և բ) շակար (օժանդակ)։ Ոչ միայն լիիրավ, այլև շակար կինը պետք է միայն մեկ տղամարդու հրամանի տակ լիներ, այլ ոչ թե «համայն աշխարհի» (Ա 5, 2—6 Նոզ.)։ «Չակար» ամուսնությունը թեև օրինական, սակայն լիիրավ ամուսնություն չէր։ Այս ամուսնությունը նպատակ ուներ մեռած ամուսնու համար ապահովել ժառանգը։ Այդ նպատակով այդի կինը լիիրատային (շակար) ամուսնությունում կապվում էր մեռած ամուսնու ազնատներից մեկի հետ և նրանից զավակ կամ զավակներ ծնում իր ամուսնու տան համար։ Ամուսնությունն այս ձևերի հիմնական տարբերությունը այն էր, որ լիիրավ ամուսնությունից ծնված զավակներն էին համարվում առաջին հերթի կամ առաջին կարգի ժառանգներ, իսկ շակար ամուսնությունից ծնվածները՝ նրանց հետ իրավահավասար չէին։ Չակար ամուսնությունից ծնվածները ժառանգներ կարող էին համարվել միայն այն

գնդրում, եթե չլինեին լիիրավ ամուսնությունից ծնված զավակներ (28, 7—9 Նոզ.)։ Սակայն, ըստ որդեգրման կանոնների, շակար-կինը կարող էր հայտարարվել լիիրավ կին։ Ըստ նույն կանոնների, շակար ամուսնությունից ծնված երեխաները նույնպես կարող էին լիիրավ զավակներ ճանաչվել (Ա, 40, 11—14 Նոզ.)։ Ընդհանրապես շակար-զավակը (ինտ՝ շակար ամուսնությունից ծնվածը) համարվում էր «քնտանիքում ծնված» կամ «քնանախիքի համար ծնված» զավակ (Ա 35, 11—12 Նոզ.)։ Ուրեմն, վերջին ճաշվում նման շակար-զավակը կարող էր Սպասարեցվել հարազատ որդու հետ (Ա 35, 13—14 Նոզ.)։ Բայց միտամանակ շակար-որդուն չէր կարելի քնտանիքի խնամակալ նշանակել, եթե քնտանիքում կար անշափահաս (հարազատ) որդի, «քանի որ շակար-որդին անշափահաս (հարազատ) որդու հետ արյունակցական կապ չուներ» (27, 14—15 Ա 14, 9—10 Նոզ. Նոզ.)։

Ինչպես ամուսնությունը, այնպես էլ ամուսնալուծությունը հին Իրանում ուներ իր առանձնատկությունները։ Ինչպես այլ երկրներում, այնպես էլ Իրանում ամուսնալուծություն պահանջելու իրավունք ուներ տղամարդը։ Հնում միայն տղամարդը իրավունք ուներ ապահարզան տալ իր կնոջը։ Այդ պատճառով էլ ապահարզան տալ նշանակում էր արձակել, լքել (կնոջը), բաժանվել նրանից։ Ամուսնալուծությունը պետք է պաշտոնապես ձևակերպվեր։ Ապահարզանը օրինական ճանաչվելու համար պետք էր նախ որոշել արձակվող կնոջ վրա խնամակալության հարցը։ Ամուսինը՝ բաժանվելով իր կնոջից, պետք է նրան պայմանագրով անպայման վճարձներ նրա խնամակալությանը, ում հետ որ բաժանված կինը կամուսնանար, այլպես ապահարզանը կճանաչվեր անվավեր (4, 9—10, 87, 4, 14—5, 3, 7—10 Նոզվածներ)։ Ապահարզանը ձևակերպելու համար ամուսինը պարտավոր էր զատարանում հանդես գալու օրենքով նախատեսված հայտարարության, օրինակ, նա պետք է արտասաներ հետևյալ ֆորմուլան. «Լիիրավ ամուսնությունից ծնված իմ զուտարը ամուսնացել է ինձ հետ և ես, զստերս համաձայնությունում, իզուր եմ իմ ամուսնական կապը զստերս հետ» (3, 11—14 Նոզ.)։ Եթե ամուսինը այլ ձևի հայտարարու-

¹⁶ Համաձայն հին սովորության, արրունքի հասած ստրուանիներին և աղջիկներին որպես շափահասության նշան, «տրվում էր սրտանից գոտի՝ «բուստիկը», որը հյուսված էր 72 բրդե թելերից։ Այդ «բուստիկը» երբ անգամ պտտում էին մեջքի շուրջը, և շրտ հանգուցը տալիս» («Արտա պի-րոպ նամակ, էջ 155, ծան. 63)։

Յլամբ հանդես զար, արպա նրան ապահարզանի իրավունք չէր արվելու: Եթե ամուսինը կնոջը հայաբարբուս էր, թե սեւ թեղ ինքնախնամակալության իրավունք եմ աուլիս», զրանով զոհեւս նրանց ամուսնութունը չէր խզվում: Այդ նշանակում էր միայն, որ ամուսինը իրավունք էր ապլիս իր կնոջը շահար-ամուսնությամբ կապվել մեկ ուրիշի հետ (3, 10—11 հոդ.):

Թե ինչ աստիճանի էր կախված ապահարզանի ինստիտուտը որոշակի իրավական ձևակերպումներից՝ վավերական ձևանշվելու համար, երևում է նաև 3, 15—4, 1 հոդովածից, ըստ որի եթե ամուսինը բաժանվում է իր կնոջից՝ առանց նրան մեկ ուրիշի խնամակալությամբ հանձնելու և եթե այդ կինը իր ամուսնու կնդրանության օրոք ամուսնանում էր մեկ ուրիշի հետ և երեխաներ ծնում, ապա այդ երեխաները պետք է պատկանեին այդ կնոջ նախկին (բաժանված) ամուսնուն, քանի որ կինը օրենքի տեսակետից բաժանված չէր համարվում:

Ամուսնալուծության դեպքում կինը իրավունք ուներ իր հետ տանելու այն ամենը, ինչ նա բերել էր հոր տնից (հոր ժառանգութունից իրեն հասած բաժինը՝ օժիտը և այլն), բայց ամուսնության ընթացքում նրա ձեռք բերածը մնալու էր ամուսնուն: Օրենքը պահանջում էր, որ կինը պետք է հեռանա «ապահովված» (4, 11—13 հոդ.): Եթե ամուսնալուծությունը տեղի էր ունենում կնոջ համաձայնությամբ, ապա ամուսնուց ստացած գույքը կինը իրավունք չուներ հետը տանելու, այն մնալու էր ամուսնուն (4, 13—14 հոդ.):

Սովորութեական իրավունքի նորմերով և օրենքով կարգավորվում էին նաև ամուսինների գույքային հարաբերությունները: Գտատատանագիրքը արտացոլել է այդ նորմերից մի քանիսը: Տան ընդհանուր գույքի (և եկամտի) տնօրինողը ամուսինն էր: Սակայն գույքություն ուներ նաև ամուսիններից յուրաքանչյուրին պատկանող առանձին գույք: Այդ մասին են վկայում Ա 1, 2—6 և Ա 1, 6—12 հոդվածները: Այսպես, ամուսինը կարող էր իր երկու լիիրավ կանանց հետ պայմանագիր կնքել՝ նրանց դարձնելով իր այն կամ այն եկամտի բաժնեկից: Կանանցից յուրաքանչյուրը ունենալու էր իրեն

տրվող առանձին գույքը: Ամուսինը իրավունք ուներ փոփոխելու կնքված պայմանագիրը, բայց կանայք՝ ոչ (Ա 1, 2—6 հոդ.):

Կինը իրավունք ուներ այլ ազդյուններից, ամուսնու գույքից դուրս, եկամտու ունենալու և պարտավոր չէր այն տրամաբերելու իր ամուսնուն: Օրինակ, եթե կինը մեկ ուրիշի մամանակավոր կինն էր դառնում և նրա տանը եկամտու ունենում, ապա, վերադառնալով իր նախկին ամուսնու տունը, պարտավոր չէր այդ գույքը ամուսնուն հանձնելու, իսկ եթե նա իր ամուսնուց ստացած գույքով էր դնացել, ապա վերադառնալով իր ամուսնու մոտ, պետք է տարած գույքը ետ բերեր (Ա 1, 6—12 հոդ.):

Եթե մի կին իր ամուսնու համաձայնությամբ մեկ ուրիշ գույք էր ստացում որպես «անձնական անբախտելություն», ապա այդ գույքը կպահանջեր նրան և ոչ նրա ամուսնուն (19, 7—10 և Ա 4, 5—10 հոդվածներ):

Ինչ վերաբերում է ծնողների ու նրանց զավակների գույքային փոխհարաբերություններին, և ապա կարելի է ենթադրել, որ շահահասու դարձած և անանձնացած որդիների գույքը առանձին էր և որ հոր ու նրա շահահասու որդիների միջև կարող էին առաջանալ պայմանագրային հարաբերություններ (գործարարներ) գույք փոխանցելու վերաբերյալ: Օրինակ, ըստ Ա 33, 7—9 հոդվածի, հայրը կարող էր իր որդիներից մեկի հետ պայմանագիր կնքել առ այն, որ նրա և հանձնում «ներառալ գույքը, շրջանցելով մյուս զավակներին»:

Խոսելով ծնողների ու զավակների փոխհարաբերությունների մասին, պետք է նշել, որ ամուսնա-ընտանեկան հարաբերություններում կարևոր տեղ էր գրավում ընտանիքի անդամների պարտուտը հոգալու հարցը: Օրենքը սահմանում էր, որ ընտանիքի հայրը պարտավոր է հոգալու իր որդիների պարտուտը մինչև սրանց շահահասու դառնալը, դուստրերինը՝ մինչև նրանց ամուսնանալը և լիիրավ ամուսնության մեջ կողով կնոջը՝ մինչև սրա մահը: Եթե այդ նպատակի համար ընտանիքի հոր միջոցները բավական չլինեին, ապա պակասը պետք էր լրացնել նրա շահահասու դարձած որդիների գույք

բից (32, 12—14 հոդ.): Իսկ շահար (լեւորամի կարգով) ամուսնութիւնից ծնված անշահար Տասների խնամքը ընկնում էր շահար-Տոր վրա (32, 15 հոդ.):

Եթէ հայրը ապրուստի միջոցների կարիք ուներ, ապա նրան պարտավոր էին Տոգալու շահահաս որդիները, դուստրերը և լիիսով ամուսնութեամբ նրա հետ կապված կիներ (32, 16 հոդ.):

Եթէ աղջիկը իր Տոր մեղքով էր անբարոյական դաճում և անձնական եկամտից զուրկ լինում, ապա նրա ապրուստը պետք է Տոգար հայրը (33, 1—3 հոդ.):

Եթէ Տոր մեղքով անշահահաս որդուն խնամում էր մեկ ուրիշը, ապա վերջինս իրավունք ուներ իր կատարած ծախսերի դիմաց բռնագանձել խնամչալին հասնող գույքից, իսկ դրա անբավականութեան դեպքում՝ նաև նրա Տոր գույքից (33, 3—6 հոդ.):

Միայն ծախսահեղ կարիքը իրավունք կտար մեկին վաճառելու իր կնոջը, անշտահահաս որդուն, որդիգրվածին, ստուրութեան իրավունքը, իր կնոջ վրա խնամակալութեան իրավունքը, ընդ որում միայն իր մերձավոր ազգականին (33, 6—9 հոդ.):

Լիիսով ամուսնութեամբ կապված և բարոյական կնոջ կենսական պահանջները պարտավոր էր բավարարել նրա անտանիքը, տալով ամեն ինչ, բացի Տոգալտորից, ռոռզաման ջրից, ծառատանից և տնից, իսկ անշահարի ստրուկներից՝ երկուսից ոչ ավելի (33, 9—11 հոդ.):

Ընտանիքի գլուխը (և խնամակալը) պարտավոր էր Տոգալու ոչ միայն կնոջ և դստեր ապրուստը, այլև մարելու այն ծախսերը, ռոռզը ընկած կիներին կնոջ, դստեր և անշահարի վրա և կապված կիներին սրանց կողմից թույլ տված դանցանքների և օրդալիտաների ենթարկվելու հետ (33, 11—13 հոդ.):

Օրենքը պտրտավորեցնում էր տղամարդուն՝ Տոգալու ծախքը նույնիսկ այն երեխայի, որին նա ունեցել էր ապօրինի կենակցութեանից մի կնոջից, որը խնամակալ չէր ունեցել կամ ստոր չէր եղել: Ընդ որում այդ կնոջ և երեխայի

ապրուստը նա պետք է Տոգար, մինչև վերջինիս շահահաս գտնուելը (36, 6—9 հոդ.):

Խոսելով ընտանիքի գլխի (Տոր) և նրա զավակների փոխհարաբերութիւնների մասին, անհրաժեշտ է լուսարանել հին իրանական իրավունքում գոյութուն ունեցած «զավակներ» հասկացութիւնը: Օրինական զավակներ էին՝ 1. Բնական (հարազատ) և 2. Օրենքով զավակները: Բնական զավակները՝ արլունակիցներ էին, ծնված տվյալ Տորից: Օրենքով կամ օրենքի (իշխանութեան) տեսակետով, ուստրը, դուստրը, եղբայրը նույնը չէին, ինչ որ արլունակից գուստրը, ուստրը, եղբայրը, բայց օրենքը (իշխանութեան) կարող էր նրանց ևս ձևակերպել որպես օրինական զավակներ կամ եղբայրներ: Եթէ ընտանիքի գլուխը (հայրը) մեռնում էր՝ չլիղնելով բնական զավակներ, ապա մի որևէ անձի նշանակում էին ստուր, որից ծնված զավակները հայտարարվում էին մահացած ընտանիքի գլխի օրինական զավակներ (42, 9—14 հոդ.): Բոլոր շահահաս թե անշահահաս, հարազատ, թե օրենքով զավակները անխտիր պետք է ենթարկվեին իրենց հորը, իսկ անհնազանդ զավակները գրվելու էին լավագույն լուսից՝ գրխաից (Ա 5, 2—6 հոդ.): «Օրինական զավակներ» հասկացութեան մեջ էին մտնում նաև որդիգրվածները կամ Տոգալորդիները: Չոգալորդին ծառանգում էր իրեն որդեգրող հոր գույքը, եթէ վերջինս կին կամ անշահահաս երեխաներ չէր ունենում (69, 14—17 հոդ.): Որդեգրվածը որդեգրողի մյուս զավակների նման նույնպես ծառանգ էր համարվում (71, 2—4 հոդ.): Անշահահաս որդեգրվածի խնամակալը կարող էր լինել նրա հարազատ հայրը և ոչ նրան որդեգրող-հայրը: Եթէ անշահահաս որդեգրվածը մեռնում էր շահահաս շարժած, տյն գույքը, որ նրան տվել էր հարազատ հայրը, վերադարձվելու էր վերջինին (110, 15—17 հոդ.):

Ընտանիքի գույքային և անձնական հարաբերութիւնների կարգավորման գործում կարևոր դեր ուներ խնամակալութեան ինստիտուտը: Վերը արգեն նշվեց, որ լուսարանչուր կին (անկախ նրա տարիքից) պետք է մի որևէ տղամարդու խնամքի տակ լիներ: Խնամակալութեան արջանակ կարևորու-

թլուն էր արվում, որ ընտանիքը առանց խնամակալի թողնելը համարվում էր ծանր հանցագործություն (29, 2 հոդ.): Խնամակալները լինում էին «բնական» և «նշանակովի»: Ըստ Ավետալյի մեկնաբանողների «բնական» խնամակալներ էին համարվում՝ ա) մահացածի լիիրավ ամուսնությունից ծնված որդիին, բ) որդեգրված որդիին, գ) նշանակված ստորը և դ) համաժառանգ (այսինքններ) եղբայրը (26, 10—12 հոդ.): Սակայն ըստ մեկ այլ հոդվածի, որդեգրվածը իրավազոր չէր ընտանիքի զլխի համար խնամակալ լինելու (26, 12 հոդ.):

Խնամակալությունը մահացածի այն գույքի նկատմամբ, որը նա թողնում էր «հոգու» (փրկություն) համար, հավասարեցվում էր սրբազան կրակի խնամակալության հետ: Եթե մեռնողը խնամակալ չէր նշանակել, ապա այդպիսին նշանակվում էր նրա զավակներից մեկը, «որը առավել համապատասխանում էր» դրան (24, 12—13 հոդ.):

«Հոգու համար» սահմանված գույքի վրա խնամակալը կարող էր նշանակվել նաև մեկ այլ մարդ, որը կաակողի ազգականը չէր, սակայն վերջինիս մեռնելու դեպքում գույքը պետք է հանձնվեր կտակողի ազգականներից ունեցու մեկին (24, 13—16 հոդ.):

Գույքը կարելի էր թողնել ոչ միայն իր, այլև ուրիշի «հոգու համար» (24, 17—25, 2 հոդ.): Հետաքրքիր է նշել, որ եթե մեկը իր «հոգու համար» թողնված գույքի խնամակալ էր նշանակում մի կնոջ, ապա, եթե այս վերջինը ամուսնանում էր, խնամակալի իրավունքը անցնում էր նրա ամուսնուն և սրա ազգականներին (25, 5—8 հոդ.): Նույն կարգը կար նաև մահացածի դստեր նկատմամբ: Եթե սա ամուսնանում էր, խնամակալի իրավունքը անցնում էր նրա ամուսնուն (25, 8—11 հոդ.):

Խնամակալություն կարող էր սահմանվել նաև մի ամբողջ ընտանիքի վրա (25, 11—13 հոդ.):

Հետաքրքիր է նշել, որ եթե խնամակալը ամուսնանում էր մահացածի կնոջ հետ, ապա երբ շահահաս էր դառնում այդ կնոջ որդին, խնամակալի և տանտիրուհու ամուսնական կապի շարունակման համար պահանջվում էր որդու համա-

ձայնությունը (26, 3—5 հոդ.): «Բնական» խնամակալը կարող էր իր փոխարեն խնամակալ նշանակել մեկ ուրիշին (26, 5—7 հոդ.):

Եթե որդին ստանձնում էր իր հոր գույքը և տիրապետում այն, չէր կարող հրաժարվել իր հոր ընտանիքում եղած անյարտահասների խնամակալը լինելու պարտականություններից (26, 7—8 հոդ.):

Խնամակալը իր խնամքի տակ եղած գույքից ստացվող եկամտից կարող էր վերցնել միայն այնքան, որքան անհրաժեշտ էր իր սպորտային համար (27, 2—4 հոդ.):

«Չակար» ամուսնությունից ծնված որդին, ինչպես նշված է վերը, չէր կարող խնամակալ նշանակվել, եթե ընտանիքում անշահահաս հարազատ երեխա կար, քանի որ նրանք արյունակիցներ չէին (27, 14—15 հոդ.):

Եթե խնամակալությունը վստահված էր Լրկու անձի, ապա այն չեղյալ էր հաշտարարվում նրանցից մեկնումեկի «մահվան դեպքում» (28, 12—13 հոդ.):

Ամուսնա-ընտանեկան իրավունքի հետ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում սերտ կապ ուներ ժառանգական իրավունքը: Այն կապված էր նաև գույքային (քաղաքացիական) իրավունքի հետ: Այդ այն պատճառով, որ ֆեոդալական հարաբերություններում սեփականությունը ուներ դասային, տոհմային, ընտանեկան բնույթ: Գույքը մնում էր նույն տոհմում կամ ընտանիքում: Հետևաբար, մահացածի գույքի նկատմամբ գործում էր ոչ թե սոսկ ժառանգելու, այլ իրավահաշտարարության սկզբունքը:

Դատաստանագրքի բազմաթիվ հոդվածներում «ընտանիք» հասկացությունը նշված է որպես «ըրթեակ», որը նշանակել է նաև «ծովու»՝ տուն, մի տեղ, որտեղից ծովն էր դուրս գալիս: Այստեղից էլ «ըրթեակման»՝ առհմ, մեծ ընտանիք: Ցուն, ընտանիք, հասկացությունը Դատաստանագրքում հիշատակված է նաև որպես «քաթեակ», որը սկզբում նշանակել է սրբազան կրակի պահելու տեղ, այստեղից էլ րնակարան, տուն: Այդ տեղմինները, ըստ երևույթի, նույն ծագումն են ունեցել, ինչ որ հայերեն ընտանիք բառը, որի հիմքում ընկած է տուն հասկացությունը (ըն-տան-իք՝ նույն տանը,

նույն հարկի տակ այդո՞ղ մարդկանց հավաքականութունն)։
Ինչպես հայերեն քնտանիք, այնպես էլ գուժակ հասկացու-
թյունները ունեցել են և՛ նեղ, և՛ ընդարձակ իմաստներ։

Հին Իրանում քնտանիքը կազմում էր հայրական գծով
արյունակից ազգակիցների՝ ազնատների համակիցություն, որի
անդամները՝ քնտանգություն բաժանման դեպքում հաշվի էր
մինչև 3—4 սերունդը։ Ժառանգություն բաժանման դեպքում հաշվի
էր առնվում ժառանգի արյունակցական մերձավորու-
թյունը քնտանիքի գլխի հետ։ Բնական, հիմնական, առաջին
կարգի ժառանգներ էին համարվում Նորից զնուկ շրջանա-
ված որդիները։ Սրանց բացակասությունը դեպքում ժառանգու-
թյան էին կանչվում մահացածի մյուս ազնատները, ըստ նրա
նկատմամբ արյունակցական գծով ունեցած մերձավորու-
թյան։

Հստ Գասաստանագրքի ժառանգությունը կարող էր անց-
նել ըստ կտակի և ըստ օրենքի։

Ղնտանիքի հայրը իրավունք ուներ իր գույքը կտակել իր
հայեցողությունը, գրկելով իր այլ կամ այն որդուն այդ
գույքից, օլ ինակ, արգելելով նրան փերապետելու և
անշահրիկ-աբիղուտն (94, 6—10 հոդ.)։ Հայրը իրավասու
էր նու վերջնելու գտները որպես ժառանգություն տված
գույքը (101, 1—4 հոդ.)։ Ղնտանիքի հայրը իրավասու էր իր
գույքը կամ րտ մեկ մասը կտակել նաև իր համաբաղաբա-
ցիներին (60, 3—5, 60, 5—7, 60, 7—10 հոդ. հոդ.)։

Ղնտանիքի գույքը իր գույքը կարող էր կտակել ո՞չ միայն
իր կնոջ և որդուն, այլև այն կնոջ և որդուն, որոնց նա կու-
նենար հետադարձում։ Նման դեպքում գույքը բաժանվելու էր
8 իրեալական մասերի (65, 11—12 հոդ.)։

Հստ կտակի ժառանգության մասին խոսելիս, հարկ է
նշել, որ ֆեոդալական սեփականության առաջացման պայ-
մաններում քնտանիքի գույքը շունքն քնտանիքի գույքը
անօրինակու այնպիսի բացարձակ իրավունք, ինչպիսին ուներ
օրնտանիքի հայրը՝ ստրկատիրության ժամանակաշրջանում։
Օրինակ, այլադրոնները գրադաշտական ժառանգ լինել չէին
կարող (60, 16—61 հոդ. հոդ.)։ Ղնտանիքի հայրը չէր կա-
րող իր գույքը կտակել իր կնոջն և ուրեմ, եթե նրանք

գրադաշտական չէին կամ քնդունում էին այլ հավատ և,
ուրեմն, դադարում էին ժառանգներ լինելուց (44, 6—8 հոդ.)։
Նույնիսկ կտակով մեկին թողնված գույքից պետք էր ետ
վերցնել այն շափով, ինչ շափով որ այդ անհրաժեշտ էր
կտակողի կնոջ և անշահասու երեխաների ապրուստի
համար (30, 10—11 հոդ.)։ Եթե մեկը իր գույքը կտակելուց
հետո կատարում էր դանցներ, որի համար օրենքը նախատես-
ում էր սուլաբն, ապա սուլաբնը պետք էր վճարել կտա-
կած գույքի հաշվին (30, 12—13 հոդ.)։

Ղնդհանուր կանոն էր, որ եթե մեկը իր գույքը արդեն
կտակով փոխանցել էր մեկ ուրիշին, ապա այդ գույքից կա-
րելի էր վերցնել միայն այնքան, որքան որ պետք էր ծածկել-
ու նրա հիմնական պարտքը (առանց տոկոսների), կրոնական
ծիսակատարությունների ծախսերը և սուլաբնը (հանցա-
գործություն կատարած լինելու դեպքում)։ Իսկ եթե կտակած
գույքը զեռուս չէր անցել մեկ ուրիշի տիրապետության
տակ, ապա նրանից կարելի էր վերցնել այնքան, որքան որ
պետք էր բոլոր տեսակի պարտավորությունները ծածկելու
համար (31, 2—3 հոդ.)։ Եթե մեկը պարտք ուներ և իր ունե-
ցած գույքը կտակով թողնում էր մի որևէ ստորու, իսկ այս
վերջինը ստացած ժառանգությունը ամբողջությամբ ծախ-
սում էր իր կարիքների համար, ապա, միևնույն է, ժառան-
գություն ստացածը պարտավոր էր մարելու մահացածի
պարտքերը (30, 4—8 հոդ.)։

Այնպիսով, քնտանիքի գույքը իր գույքը կտակելու միջո-
ցով փոխանցելու բացարձակ իրավունք չունեի։ Հիմնակա-
նում գույքը անցնում էր օրենքով ժառանգորդներին։ Բնական
ժառանգորդներ էին համարվում քնտանիքի գլխի ակզակները
և կինը (20, 6—79, 61, 3—5 հոդվածներ)։ Եթե չկային բնա-
կան ժառանգորդներ, ապա քնտանիքի գույքը ժառանգորդ-
ներ կարող էր նշանակել իր համաբաղաբացիներին (60, 3—
5 հոդ.), որոնք, հավանաբար, նրա ազգականներից էին։
Ղնտանիքի գլխի որդին թե համաբաղաբացին ժառանգ կհա-
նաչվեր միայն այն դեպքում, եթե համապատասխան օրգանի
կամ վկաների ներկայությամբ հանդես գար հայտարարու-
թյամբ և երիցս կրկինը հետևյալ ֆորմուլայի՝ «ես—ժառանգ

ևն» (60, 7—10 հոդ.): Ըստ նույն հոդվածի, ժառանգ կարող էր ձանաչվել միայն վճարունակ անձը: Եթե ընտանիքի զուտը մահանալուց առաջ իր գույքը թողնում էր հավասարապես կնոջը և երեխաներին կամ նրանցից ամեն մեկին տալիս էր որոշակի բաժին, ապա վերջինները զրանով իսկ դառնում էին նրա ժառանգորդները (61, 3—5 հոդ.): Ժառանգները պարտավոր էին մտքել ընտանիքի մահացած զլիտի պարտքերը իրենց ստացած բաժինների շահովը (61, 5—7 հոդ.): Մահացածի դատորինը հոր ժառանգությունից ստանում էին մեկական բաժին, իսկ որդիները՝ կրկնակի շահով (65, 15 հոդ.):

Հին իրանական ժառանգական իրավունքի առանձնահատուկ կողմերից մեկն այն էր, որ այն ապրեբրում էր «ժառանգ» և «իրավահաջորդ» հասկացությունները: Ժառանգներ էին համարվում ընտանիքի զլիտ բոլոր զավակներն էլ, սակայն իրավահաջորդ պետք է լիներ նրանցից միայն մեկը (2, 4—6): Իհարց այդ, որդին կարող էր դառնալ հոր ժառանգը, բայց ոչ նաև նրա իրավահաջորդը (61, 1—3 հոդ.):

Ամեն մի ընտանիքի զուտն ցանկանում էր իրենից հետո ունենալ մեկ արու իրավահաջորդ, որը ի վիճակի լիներ կառավարելու նրա անտեսությունը, պահպանելու թողած սեփականությունը և վառ պահելու ասն օջախը: Քնական իրավահաջորդ կարող էր լինել տան զլիտ արու զավակներից մեկը: Սակայն հայրը կարող էր իր արու զավակներից և ոչ մեկին ընտանի չհամարել իր իրավահաջորդ լինելու նման ղեպքում նա կողմնակի միջոցով իր համար ապահովում էր մի իրավահաջորդ, որը թեև իր հարազատ որդին չէր, բայց «օրենքով» ձանաչվում էր որպես այդպիսին: Կողմնակի միջոցով իրավահաջորդ ունենալու հարցը հասկանալիս բարձրացվում էր այն ժամանակ, երբ մեկը մեռնում էր առանց արու ժառանգներ թողնելու: Նման ղեպքերում նշանակում էին «ստորը» (էպիկլեր), մի անձ, որի սրբազան պարտականությունն էր անժառանգ մահացածի համար իրավահաջորդ ծնել: Ստորներին և «ստորություն» ինստիտուտին են նվիրված Գառատատանագրի մի քանի տասնյակ հոդվածներ: Այն պարտությունն էլ ստացվում, որ իրանական սովորու-

թական իրավունքն ու օրենսդրությունը և սրանց հիման վրա կազմված Սասանյան Գառատատանագրերը իրենց հիմնական խնդիրներից մեկն են համարել՝ պահպանել ընտանիքի գույքը, հետևել, որ սեփականության իրավունքը հարատևի, որ ամեն մի սեփականատեր ունենար իր իրավահաջորդը, լինի դա նրա հարազատ ուսուրը, թե կողմնակի ձանաչար՝ նով ունեցած նրա «օրենքով» որդին: Նշենք նաև, որ անժառանգ մահացածին անպայմանորեն իրավահաջորդ ապահովելու կախված էր նրանից, թե ինչ արժեքի գույք (ստանակ) է թողել նա: Ստորը նշանակվում էր միայն այն ղեպքում, եթե մահացածը թողել էր 60 սատերից¹⁷ ոչ պակաս արժեքի գույք (43, 11—13 հոդ.): Այստեղից հետևություն, որ օրենսդրությունը ցանկանում էր տեսնել ունեւոր անտեսությունների հարատևությունը՝ ստորություն միջոցով իրավահաջորդ ապահովելու ձանաչարհով:

Պետք է ենթադրել այստեղից, որ պակաս արժեքի գույքը անցնում էր անժառանգ մահացածի հետավոր ազգականներին կամ համարազարացիներին:

Այսպիսով, «ստորությունը» մի միջոց էր կողմնակի ձանաչարհով իրավահաջորդ ապահովել անժառանգ մահացած տան զլիտ համար, իսկ ստորը, այն անձն էր, որը գործիք էր դառնում այդ խնդրի իրականացնելու գործում: Ո՞վ կարող էր ստորը դառնալ: Ստորները լինում էին «քնական» և նշանակովի: «Քնական» ստոր էին համարվում առանց իրավահաջորդի մահացածի որդին, դուստրը և կնոջը: Եթե չէին լինում «քնական» ստորներ, ապա ստորությունը հասնելարարվում էր առանց արու զավակ մահացածի այլ ազգականներից (աղնաաններից) մեկնումեկին: Սակայն, բոլոր պարագաներում պետք էր ստորը նշանակել մահացածի ազնատներից մերձավորագույնին, եթե կար այդպիսին: Միայն մերձավորագույնի չլինելու ղեպքում կարելի էր ստորը նշանակել հեռավոր ազնատներից մեկնումեկին (41, 2—5 հոդ.): Այդ սկզբունքը այն աստիճանի հետևողականորեն էր կիրառվում, որ ստորը էր նշանակվում նույնիսկ անշահահաս

¹⁷ Սատերը հավասար էր 16, 32 գրամ արծաթի:

անձը, եթե նա մերձավորագույն արյունակից էր, բայց ոչ ավելի հեռավոր ու շափահաս ազգականը (41, 5—8 հոդ.):

Կանց անձներ նաև այն հարցի վրա, թե ինչպե՞ս էր իրականացվում ստորությունը: Եթե տան զուգը (օրինակ՝ վասակը) մահանում էր առանց իրավահաջորդ թողնելու, ապա նրա այրին պետք է շակար ամուսնությամբ կապվեր նրա արնատի (Չահահուի) հետ և այդ ամուսնությունից ծնված արու զավակին դարձնել մահացածի իրավահաջորդ: Այսպիսով, այդ ամուսնությունից ծնված արու զավակը դանձում էր ո՛չ թե իր բնական (ու փաստական) հոր, այլ մահացածի իրավահաջորդը: Ստացվում էր այն իրավական ֆիզիան, որ իբր մահացածի կինը էլի մնում էր որպես նրա կինը և սրանից ու այլ տղամարդուց ծնված արու զավակը օրենքի աշրտն ճանաչվում էր որպես մահացածի զավակը և իրավահաջորդը: Վերջ եղևից, որ ստորի պարտականություններից հրաժարվելը համարվում էր ծանր հանցագործություն, որը պատժվում էր բանտարկություն (Ա 15, 9—11 հոդ.): Սակայն, որոշ պայմաններում, տան տնտեսուհին կարող էր ստորությունը հանձնարարել մեկ ուրիշին, բայց միայն դատարանի կնիքով հաստատված որոշմամբ (Ա 15, 8—9 հոդ.): Ստորությունը կարող էր նաև ժամանակավոր լինել, ասենք՝ 10 տարով (96, 8—10 հոդ.):

Ինչպես նշվեց վերը, մահացածի օրնական ստորներ էին նաև նրա զավակները: Ընդ որում, որդին իրավունք ուներ հրաժարվելու իր հոր ստորը լինելուց, իսկ դուստրը՝ ոչ (96, 3—8 հոդ.): Հոր ստորը լինելուց հրաժարվող որդին, սակայն, չէր զրկվում ստորության համար կրակված գույքի կեսից, որը դանձում էր նրա անձնական գույքը, իսկ գույքի մյուս մասը արվում էր մահացածի դստերը՝ սրա ստորության համար: Կարեւոր ընդունված կարգ էր, որ եթե որդին համաձայնվում էր հոր ստորը դառնալ, ապա նա դանձում էր նաև նրա իրավահաջորդ ժառանգը, իսկ եթե դուստրն էր հոր ստորը դանձում, ապա նա չէր համարվում նրա իրավահաջորդը: Իրավահաջորդ դանձում էր դստեր և մահացածի պղնձաններից մեկի ամուսնությունից ծնված արու զավակը (22, 2—3 հոդ.):

Խոսելով «օրնական» ստորների մասին, պետք է նշել, որ իրավահաջորդությունը անցնում էր արական սեռին պատկանող անձանց: Կինը, դուստրը, թույլը ստոր էին նշանակվում միայն այն դեպքում, երբ հայրը չունեի արու զավակ, կղալը՝ եղբայր (23, 13—17 հոդ.):

Եթե մեկը իր համար ստոր չէր նշանակել, ապա նրա մահվանից հետո այդպիսին հաստատվելու էր դատարանի միջոցով կամ ազնատների կողմից (43, 13—16 հոդ.): Ստորը ի պաշտոնե դառնում էր նաև մահացածի տան խնամակար (45, 8—17 հոդ.): Եթե դուստրն էր ստոր նշանակվում, ապա ստորության համար հատկացված գույքի վրա հոգաբարձու պետք է նշանակվեր մահացածի որդին, ըստ այն սկզբունքի, որ զղատրը մշտապես դանձում է ստոր, իսկ որդին՝ ընտանիքի խնամակալ և գույքի վրա հոգաբարձու (46, 4—9 հոդ.):

Անցնելով ժառանգման կարգին, ապա պետք է ասել, որ մահացածի ընդհանուր գույքից նախ հանվում էր այն, ինչը նախատեսված էր «հոգու համար» (տաճարին, կրակարանին և այլն) և ստորության համար և ապա մնացածը անցնում էր օրենքով ժառանգներին: Ընդ որում, եթե հայրը իր ավագ դստերը նշանակում էր ստոր և այդ նպատակով գումար հատկացնում, ապա այդ գումարը չէր դանձում դստեր անձնական սեփականությունը, այլ մնում էր հոր սանր և հետագայում անցնում դստրից ծնված արու զավակին՝ իրավահաջորդին: Իսկ ավագ դուստրն իր քույրերի և եղբայրների հետ բաժին էր ստանալու մնացած գույքից (45, 1—6 հոդ.):

Ըստ օրենքի ժառանգներ էին համարվում մահացածի բոլոր զավակները, սակայն, նրա իրավահաջորդը, կրկնում ենք, պետք է լինել նրանցից միայն մեկը:

Ընդհանուր կանոն էր, ինչպես նշվեց վերը, որ մահացածի դուստրերը ստանում էին իրենց հոր գույքից մեկական բաժին, իսկ որդիները՝ կրկնակի բաժին (65, 15 հոդ.): Ըստ երևույթի, դրադաշտականությունից հեռացած զավակները օրինական ժառանգ չէին կարող լինել (44, 6—8 հոդ.):

Եթե դուստրը ամուսնանար իր հոր հետ, ապա նա հոր

ժառանգութիւնից բաժին կատանոր և՛ որպէս դուստր, և՛ որպէս կին (104, 12—14 հոդ.):

Եթէ կինը ատրուշան էր հաստատում ու մահանում, ապա ատրուշանի հոգաբարձութիւնը անցնում էր նրա ամուսնուն և ոչ՝ գաւազներին (27, 15—16 հոդ.):

Քանի որ մահացածի ժառանգներից միտն մեկն էր համարվում նրա իրավահաջորդը, ապա, ըստ 2, 4—6 հոդվածի, նա էլ պարտավոր էր մարելու հոր պարտքերը և իրավունք չունէր ասն մյուս ժառանգներից պահանջելու, որ նրանք մասնակցեն այդ պարտքերի մարման գործին: Սակայն, ըստ 59, 12—16 հոդվածի, բոլոր ժառանգներն էլ պարտավոր էին մասնակցել իրենց հոր պարտքերի մարման գործին: Ընդ որում, ըստ 61, 1—3 և 61, 7—9 հոդվածների, ժառանգները հոր պարտքը պետք է մարեին ըստ յուրաքանչյուրի հնարավորության, նրա ունեցած գույքի շահով: Ըստ 25, 8—9 հոդվածի, ժառանգատուի պարտքերի համար համապարտ պատասխանատու էին ընտանիքում եղած բոլոր կանայք էլ: Եթէ մի մարդ իր գույքը տար իր համաքաղաքացուն որպէս ժառանգական տիրույթ, ապա վերջինը պարտավոր էր մարելու ժառանգատուի պարտքերը (62, 2—4 հոդ.):

ԳՈՒՆ ԶԻՆՈՒՈՐ

ՔՐԵՆԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆԹ

Սասանյան Դատաստանագրքի մեզ հասած տեքստը հատուկ գլուխ չունի բրեհ-իրավական նորմերի վերաբերյալ: Սակայն նրա բազմաթիվ գլուխներում կառուաներ կան հանցագործութիւնների և պատիժների մասին: Դրանց ռաուն-նապիրութիւնը հնարավորութիւն է ապին որոշ գաղափար կազմելու Հին Իրանի ստրկատիրական և ֆեոդալական բրեհական իրավունքի մասին, պարզելու, թէ ո՞ր արարքներն էին

համարվում հանցագործութիւններ, թէ ո՞վքեր կարող էին իրենի հանցագործութիւն սուրբկոններ, ի՞նչը՝ հանցագործութիւն օրյեկտ, թէ ո՞րոնք էին հանցագործութիւն սուրբկտիվ և օրյեկտիվ կողմերը:

Հանցագործութիւն էր համարվում այն գործողութիւնը (կամ անգործութիւնը), որը ուղղված էր օրենքով ու սովորական նորմերով պահպանվող հասարակական հարաբերութիւնների դեմ, հարաբերութիւններ, որոնք ձեռնառու էին տիրապետող ստրկատերի և ապա ֆեոդալ դասակարգերի ու նրանց պետութիւն համար:

«Հանցագործութիւն» հասկացութիւնը Դատաստանագրքում արտահայտված է մի բանի տերմիններով: Դրանց մեջ ամենից շատ կիրառվածը «վինաս» (վնաս), «վինասակարհէ» (վնասակարութիւն) տերմիններն են: Այս տերմինները, նսայած հոդվածների կոնտեքստին, ունեցել են տարբեր իմաստներ: 1. Ընդհանրապես օրենքի խախտում՝ հանցագործութիւն, զանցանք (1, 4—6, 7, 13—16, 16, 12—14, 29, 3—6, 33, 11—13, 73, 1—2, 78, 7, 104, 6—8, Ա34, 17, Ա35, 5, Ա 39, 11, 14, Ա 40, 2—4 հոդվածներ): 2. Ուրշի գույքին վնաս հասցնելը (7, 16—17, 14, 13, 29, 3—6, Ա 38, 12—16, 107, 5 հոդվածներ): 3. Պան տրված գրավականին վնաս հասցնելը (89, 4—5 հոդ.): 4. Ներքին, մտքին, բաղախինքնին կատարելը՝ նախկինում տված վկայութիւնը փոխելով (Ա 26, 2 հոդ.): 6. Հանցավոր բաղախություն (33, 1—3 հոդ.): 7. Աստվածների կամ արքայի նկատմամբ բշեամեմբ անելը, շարամտութիւնը, պայմանը խախտելը, հերետիկոսութիւնը, սուտ վկայութիւն տալը, զրպարտութիւնը (Ա 34, 10—16 հոդ.): 8. Մանրագլուխ հանցագործություններ, որոնք Դատաստանագրքում հիշատակված են որպէս «վինաս մարկարան»: «Մարկարան» տերմինը կազմված է մարկ (մարդ)՝ մահ և արգան՝ արժանի բառերի և նշանակում է՝ մահնապատի արժանի: Ստրկաբան տերմինը կիրառվում էր երկու իմաստով՝ ա) որպէս մահնապարտ, մի մարդ, որը արժանի էր մահնապատի և բ) որպէս ծանրագլուխ հանցագործու-

Քյուն, որը օրենքով պատժվում էր մահով (92, 2—6 և ալլ հոգվածներ):

Հանցագործը կամ զանցանք կատարողը Դասաստանագրքում անվանված է որպես «վինսակար» (վնասակար)— 73, 8—9 և Ա 15, 4, Ա 34, 14, Ա 35, 7 հոգվածներ:

«Վինսակարի հ» տերմիններից բացի, հանցագործություն կամ զանցանք հասկացությունները Դասաստանագրքում արտահայտված են նաև «ահոկ», «ռեշ» և «զիլան» տերմիններով: «Ահոկ» տերմինը նշանակել է մեղք, մեղավորություն (Ա, 34, 15 հոգ.): Այս տերմինը նույնությամբ պահպանվել է նաև հայոց լեզվում՝ հանցանք, վնաս իմաստներով: «Ռեշ» նշանակել է նյութական վնաս հասցնել կամ կրել (105, 15 հոգ.), դիտավորյալ մեկին մարմնական վնաս հասցնել (Ա, 14, 15) և հասցրած նյութական վնասի փոխհատուցում (Ա 15, 3 հոգ.): «Ջիլան» տերմինը նշանակել է՝ խնամակալի կողմից իր խնամքին հանձնված քնտանիքին նյութական վնաս հասցնելը (28, 16—17 հոգ., 29, 1—3 հոգ.), կրեդիտորին նյութական վնաս հասցնելը (39, 11 հոգ., Ա. 30, 16 հոգ.), հայցվորին վնասակար վնաս հասցնելը իր մեղքով՝ դատարան չներկայանալու պատճառով (74, 8 հոգ.), արքայական գանձարանին նյութական վնաս պատճառելը (Ա 28, 2—3 հոգ.), ստորի կողմից մահացածի գույքին վնաս պատճառելը (Ա 31, 11), գույքը արդրանքին նվիրելիս վնաս կրելը (Ա 37, 5 հոգ.): Այս տերմինը գրվում էր նաև թղիլանաք՝ ձևով (102, 5 հոգ.):

Դրանք էին «հանցագործություն» հասկացությունը արտահայտող տերմինները: Նշենք նաև, որ Դասաստանագրքի բոլոր տարբերում էր ավարտված հանցագործությունը հանցափորձից: Օրինակ, քստ Ա 13, 11—13 հոգվածի, եթե մի մարդ ստրուկին զուլում էր Տիգրիս գետը՝ նրան խեղդելու նպատակով, սակայն ստրուկին փրկում էին և նա բողոքով դիմում էր դատարան, ապա հանցագործին դատում էին հանցափորձ (ավյալ զեպրում մահափորձ) կատարելու համար: Օրենքը տարբերում էր նաև մեկ անգամ կատարված հանցագործությունը կրկնահանցագործությունից (ռեցիդիվից):

Օրինակ, քստ 73, 1—2 հոգվածի, եթե մի մարդ շորս անգամ խարանձան ենթարկվելուց հետո էլ նույնանման հանցագործություն կատարեր, ապա նրան այլևս չէր կարելի բանտից ազատել:

Պատիժը արտահայտող ընդհանուր տերմինն էր «պատիֆրաս»-ը, որից հայերեն պատուհասը (Ա, 34, 9, Ա, 35, 6 հոգ.):

Նախքան հանցագործության ու պատժի տեսակներին անցնելը, պարզենք, թե ո՞վքեր կարող էին լինել հանցագործության սուբյեկտներ և ի՞նչը՝ նրա օբյեկտները:

Հանցագործություն կատարող էր լինել ամեն մի մեղագործակ (մեղսունակ) անձ, այսինքն մի անձ, որը դիտակցում կամ պետք է ի վիճակի լիներ գիտակցելու իր գործողության (կամ անգործության) հանցավորությունը: Այդպիսիք կարող էին լինել որոշ տարիքի հասած, մտավոր խանգարում չունեցող բոլոր զգեստ մարդիկ: Հանցագործության սուբյեկտ էր ճանաչվում նույնիսկ անշահրիկը (ստրուկը): Այդ մասին է վկայում 1, 4—6 հոգվածը, քստ որի ստրուկը ենթարկվում էր կիսով լստի տուգանքի, եթե նա մեկի նկատմամբ ֆիզիկական բռնություն էր կատարել իր տիրոջ ներկայությամբ: Նման զեպրում տուգանքի մյուս կեսը պետք է վճարեր ստրուկի տերը:

Հանցագործության օբյեկտներ էին, լայն առումով, ինչպես նշված է վերք, հասարակական այն հարաբերությունները, որոնք ձևնուստ էին տիրապետող դասակարգերին, և որեմն, պահպանվում էին ստրուտական իրավունքի նորմերով և օրենքով: Հանցագործության օբյեկտներ էին համարվում պետական և վարչական կարգը, թաղավորի անձը, նրա գույքը, մասնավոր սեփականությունը, կրոնը, կրոնական հաստատությունները և սրանց գույքը, ֆիզիկական անձերի կյանքը, ատղջությունը, պատիվը (հասկանալի է, առաջին հերթին տիրապետող դասակարգերին պատկանող անձերի):

Հանցագործության օբյեկտների կոնկրետ օրինակներ կրթության ստորև՝ հանցագործության տեսակների մասին խոսելիս:

Յնչելով Ա 14, 15—16 հոդվածից, որտեղ սահմանված է, որ գիտալստիությունների կատարված ամեն մի ֆիզիկական բրու-նություն պետք է պատժվի տուգանքով, պետք է ենթադր-րել, որ օրենսդրությունը հաշվի էր առնում նաև հանցա-գործության սուրյեկտիվ կողմը: 10, 9—11 հոդվածը սահ-մանում է, որ եթե մեկը ուրիշին հարվածել էր գիտակցու-թյունը կորցրած վիճակում, միևնույն է պետք է ենթարկվեր պատժի: Այս հոդվածը ևս հնարավորություն է տալիս պար-զելու օրենսդրության վերաբերյալ հանցագործության սուրյեկտիվ կողմի նկատմամբ: Հանցագործը չէր ազատվում պատժից, եթե նա արարքը կատարել էր նույնիսկ «անկամ» (գիտակցությունը կորցրած) վիճակում: Այստեղ հաշվի էր առնվում ո՛չ թե մեղավորության աստիճանը («անկամություն-ն»), այլ արարքի գրեթե անսահման բուն փաստը, սուրյեկտիվ կող-մից կատարված հանցանքը:

Գառաստանագիրքը հաշվի էր առնում հանցագործության նաև օբյեկտիվ կողմը, այսինքն ֆիզիկական ռուսության գոր-ծադրման ձևը և հետևանքները: Օրինակ, բառ 92, 16—17—97, 1—3 հոդվածներին, եթե Ֆառախյուր և Աթուրֆարազը միասին հարվածել էին Միհրանին և վերջինս մահացել էր, ապա հանցագործները պարտավոր էին օրդալիչին ենթարկ-վել (տվյալս ղեպզում՝ երզվել), որպեսզի պարպվիր, թե նը-րանցից ո՞ր մեկի հարվածն էր ավելի ծանր՝ մահացու եղել և բառ այն էլ նրանց պատժել: Հանցագործության օբյեկտիվ կողմը հաշվի առնելու մասին է վկայում նաև Ա 14, 13—15 հոդվածը, որտեղ նշված է, որ տուգանք պետք է նշա-նակել բառ հասցրած հարվածներին թվի և ծանրության, այ-սինքն՝ թե հարվածները ո՞ր աստիճանի վտանգավոր են եղել ատուցողի առողջության համար:

Գառաստանագրում կարգանքի կան հանցագործության հետևյալ տեսակների վերաբերյալ:

1. Վարչակարգի դեմ ուղղված հանցագործություններ: Դրանցից էին՝ դատարան շնորհայանալը, որի համար գանձա-վում էր տուգանք (գրամ ունեցողից) կամ կիրառվում կա-անք (գրամ չունեցողից), բառ Ա 15, 1—2 հոդվածի: Դա-տարանին սուտ վկայություն տալը կամ արգարագատության

կամ վարչական ծառայողին կապկպելը պատժվում էր բան-տարկությանը («բաստ»-ով, Ա, 15, 10), դատարանում տված ցուցմունքները փոփոխելը, գործով պահանջվող փաստաթղղ-թերը դատարանից թաքցնելը (Ա 26, 1—2 հոդ.): Պաշտոնեա-կան հանցագործություններից հիշատակված է բանտայանի («ղեկղանպանի») ընդդիմությունը, որի պատճառով փախչում էր բանտարկյալը, որը համար բանտապանը ենթարկվում էր պատժի (Ա, 13, 9—10 հոդ.):

2. Սանբազույն հանցագործություններ, որոնց համար, որպես կանոն, նախատեսվում էր մահապատժ: Սրանց վե-րաբերյալ Դատաստանագրում կան բազմաթիվ կարգանքներ: Դրանցից էր սպանությունը: Բառ 14, 17—15, 1 հոդվածի, մարդասպանին պլխատում էին: Հնարաբար, որ որոշ ղեպ-քներում, մարդկազան կատարած կնոըր արտարսում էին հա-մանքից (24, 5 հոդված), մի պատժ, որը հին ժամանակնե-րում հավասարազոր էր մահապատժի: Երբեմն (հայտնի չէ, թե որ ղեպքերում) մարդկազանը պատժվում էր նաև տու-գանքով (31—2 հոդ.): Սպանության և նրա պատժելիության մասին հետաքրքիր նորում էր վարունակում 92, 2—6 հոդ-վածը: Այստեղ ասված է, որ եթե մարդասպանը իր կամքով էր ներկայանում դատավորին ու խոտապանում էր մեղքի, յայց վկա չուներ, ապա նրան դատապարտել չէր կարելի: Սակայն եթե մարդասպանին բերման էին ենթարկում և նա նոր էր ընդունում իր նկատմամբ մեղադրանքը, ապա նրա նկատմամբ դատավճիւրը պետք է գրավոր փաստաթղթով ձևակերպվիր: Այստեղից կարելի է հետևություն անել, որ ինքնախոտանումնությունը այնպիսի գործը ապացուց չէր, որ այլևս կարիք չլիներ լրացուցիչ քննության ու ապացուց-ման:

Եթե մեկը ճանաչվում էր որպես մարկարզան կամ մարդ-արժան, այսինքն՝ արժանի էր մահապատժի, ապա, բառ 97, 15—98, 1 հոդվածներին, նրա ողջ գույքը բռնադավ-վում էր, և նա զրկվում էր իր կնոջից ու զավակներից, այսին-քը՝ զրկվում էր ամուսնական և ծնողական իրավունքներից: Սակայն, բառ 98, 13—14 հոդվածին, եթե մարկարզանի (մա-հապարտի) գույքը մեկ մասը նրա հանցագործություն կա-

տարիլու ժամանակ գտնվել էր մի անմեղ մարդու փաստա-
կան տիրապետության տակ, ապա այդ մասը պետք էր
հանել ճանցագործից բունագրավիելիք գույքից Տօզուտ անմեղ
տիրապետողի: Համարյա նույնպիսի նորմ է պարունակում
98, 14—17 Տոզվածք, որտեղ սահմանված է, որ եթե պա-
տասխանողի գույքից Տօզուտ Տայցվորի վերցվում էր գրա-
վական և դրանից հետո պատասխանողը կատարում էր մա-
հապատժի արժանի մի արարք, ապա գրավականը մնում
էր Տայցվորին որպես նրա սեփականությունը և չէր տրվում
նրան, ում դեմ պատասխանողը կատարել էր ծանրագույն
ճանցագործու շտաբը, այսինքն՝ տուգող կողմից:

3. Մարդու առողջության և արժանապատվության ղեմ
կատարված ճանցագործությունների վերաբերյալ և Դա-
տաստանագրում կան բազմաթիվ կաղուսներ: Ֆիզիկական
բռնության՝ ծեծելու («ղահա» անելու) համար նշանակվում
էր տուգանք, նայած հարվածների թվին (Ա 14, 13—15):
Եթե հարվածողը ստրուկ էր կամ կին, ապա տուգանվում
էր կիսով չափ, առգանքի մյուս կեսը վճարելու էր սերը կամ
ամուսինը (1, 4—6 Տօդ.):

Անձի առողջության ու արժանապատվության ղեմ կա-
տարված ճանցագործությունների թվում Ա 14, 15—15, 1
Տօզվածքները հիշատակում են՝ մտորք ու մազ փետելը, ղեմը
ալյանգանկելը, ցավ պատահանելը և արյուն թափելը, որոնց
համար նախատեսվում էր առգանք: Այս կարգի ճանցագոր-
ծություններից էին նաև կնոջ առևանգումը, կնոջ բռնարարու-
թյունը և անշափահա աղբյակ կուտությունը խախտելը, որոնց
միտամանակ կարելի էր դառնել նաև զրադաշտական կրոնի
ու բարոյականության ղեմ կատարված ճանցագործություն-
ների շարքում:

Ամուսնացած կնոջ առևանգումը նմանեցվում էր զողու-
թյանս Ըտ 73, 8—9 Տօզվածքի, նման դեպքում առևանգողը
պատժվում էր 500 դրամ տուգանքով, իսկ եթե նա անօրի-
նական սեռական կենսակցություն էր ունեցել առևանգվածի
հետ, այսինքն՝ կատարել էր բռնարարություն, սպա՝ տուգան-
վում էր ևս 700 դրամով: Անշափահա աղբյակ կուտությունը
խախտելու համար սահմանված էր 600 դրամի տուգանք:

միտամանակ աղբիլը պետք է վերագործվեր իր ծնողնե-
րին (73, 9—10 Տօդ.):

4. Կրոնի և բարոյականության ղեմ կատարված ճանցա-
գործություններ էին՝ ա) շարամտությունը աստվածների ղեմ
և հերետիկոսությունը (Ա 34, 9—10 Տօդ.), բ) ստուգություն
չկատարելը, որը հավասարեցվում էր ծանրագույն ճանցա-
գործության՝ «մարկարան»-ի հետ (Ա 38, 12—14 Տօդ.), գ)
ամուսնու կողմից իր կնոջը հանիրավի ծանր ճանցագործու-
թյան մեջ մեղադրելը (97, 9—10 Տօդ.), կնոջ կողմից՝ իր
ամուսնուն ծանր ճանցագործությունների մեջ մեղադրելը
գրվում էր նրան իր ամուսնու գույքը ժառանգելու և նրա
ստուրը դառնալու իրավունքներից (97, 7—9 Տօդ.), դ) կա-
խարգությունը և հերետիկոսությունը պատժվում էին ճանցա-
գործի ողջ գույքի բունագրավումով Տօզուտ տուժողների, վկա-
ների կամ ուսուցիչի (Ա 38, 12—16 Տօդ.), ե) խնամական կող-
մից իր Տօզարարությունը հանձնված ընտանիքին անխնամ
թողնելը հավասարեցվում էր ծանր ճանցագործության (29,
3 Տօդ.), զ) իր կնոջը ապրուստի միջոցներ չտալու համար
ամուսինը պատժվում էր խարանումով. եթե նման պայ-
մաններում կինը կատարեր զողություն, ապա զող կհանաչ-
վեր և կպատժվեր նրա ամուսինը (Ա 35, 6—9), է) զաշան
ունեցող կնոջ հետ սեռական կենսակցություն ունենալը, ըստ
նույն Տօզվածքի, պատժվում էր խարանումով, ը) կնոջ ան-
հավատարմությունը (անբարոյականությունը) պատժվում էր
տուգանքով (36, 16—17, Ա 14, 4—5 և Ա 15, 4 Տօդ. Տօդ.),
իսկ ըստ 73, 7 Տօզվածքի, օրիշի կնոջ հետ անբարոյականու-
թյուն անելը՝ պատժվում էր տուգանքով՝ 300 սատրի չափով,
թ) մեռելին թաղելը կամ այն ղմոսելը, ըստ զրադաշտական
կրոնի, համարվում էին ծանր ճանցագործություններ և պա-
տժվում բանտարկությանը (Ա 15, 11), քանի որ հին պար-
սիկները մեռելներին չէին թաղում, այլ թողնում թռչուննե-
րին և զագաններին ի կեր, ժ) մանիքեյական («ղանդիկ») և
տղանդին պատկանելը և այլ ազանքը տարածելը, որպես պե-
տական (կրոնական) ծանր ճանցագործություն պատժվում
էին գույքի բունագրավումով Տօզուտ գրանարանի (Ա 38, 16—
39, 1 Տօզվածքներ): Այս ստիժի նշենք զրադաշտական Տօ-

գերականութեան խիստ տնհանգործողականութիւնը աղանդավորների և այլ կրօնների հետեղներին նկատմամբ:

5. Գույխային նանցագործութուններից Գատասանագործում հիշատակված են զողորմունը (ուրիշի գույքի գաղտնի յուրացումը) և քալանը (ուրիշի գույքի բռնի ու բացաճայտ յուրացումը): Գողորման համար, բւս Ա 15, 2—4 հոգվածի, սահմանված էր գողի զենքին (կամ, գուցե, մեջքին) տվյալ շահի (վայրի) գողշովի խարանելը, զողագցված իրի արծիքի տասնապատիկի բռնագանձումը որպես տուգանք և տուժողի օգտին փոխհատուցումը: Ըստ նույն հոգվածի, թալանունը պատժվում էր թալանված գույքի արծիքի քառապատիկ բռնագանձումով, ինչպես նաև խարանումով և տուժողին փոխհատուցելով: Հոգվածից պարզվում է, որ գողութունը ավելի խիստ էր պատժվում, քան թե թալանումը:

Գողութանը նվիրված հոգվածներից պետք է հիշատակել նաև հետևյալները: Ըստ 1,14 հոգվածի, անշահիկին (ստրուկին) ոչ-զբաղւտականին վաճառելը հավասարեցվում էր գողութան և վաճառողն ու զնոցը ենթարկվում էին խարանման: Ըստ 37, 5 հոգվածի, գողութան էր նմանեցվում կնոջ կողմից առանց ամուսնու կարգադրութան կատարած վերջինիս գույքի փոխանակումը: Կնոջ առևանգումը, ինչպես նշվեց վերը, բւս 73, 9 հոգվածի, հավասարեցվում էր գողութան և պատժվում 500 դրամ տուգանքով: Բւս 28, 11—29,5 հոգվածների, գողութունը պատժվում էր նաև բանտարկութամբ: Հետաքրքիր նորմ էլ պարունակում 35, 6—9 հոգվածը, բւս որի եթև մի կէի մնում էր անխան ու առանց ապրուստի միջոցների և այդ պատճառով գողութիւնն էր անուսմ, ապա ինչպես նշվեց վերը, որպես գող պատժվում էր ո՛չ թե նա, այլ նրա ամուսինը:

Պատժի տեսակները

Նախքան Գատասանագրքում արտացոլված պատժի ձևերին անցնելը, նշենք, որ ստրկատիրական ու ֆեոդալական պետութիւններում պատժական ըստարականութիւնը ունեցել է խիստ դժման, բարբարոսական բնույթ:

Այդ մասին են վկայում, մասնավորապես, հին իրանական և հայկական մի քանի հուշարձաններ:

Այսպես, պահլավիկ գրականութիւն նշանավոր երկերից մեկում՝ «Արտավիրայ նամակ»-ում¹⁸ արձանագրված են պատժի բազմազան տեսակներ, որոնք կիրառվել են Սասանյան իրանում: Դրանցից էին մահապատիժ՝ զանազան ձևերով: Օրինակ, մարդասպանին սպանում էին նրա գլխի կաշին լայնացնելով՝ քերթելու միջոցով (զլ. 21). իր ամուսնուն թողած ու անբարոյականութիւն կատարած կնոջը կախում էին ստինքներից (զլ. 24). ոտարթրիկ ման եկողներին, կանչեած միղողներին և այլ անվայր արարքեր կատարողներին գցում էին օձերի, կարիճների և այլ սողունների առաջ, որոնք կըծոտում էին մահապարաներին (զլ. 25, 29, 32, 33, 34, 36). մահապարաններին զլխիվայր կախում էին, եթե նրանք աշոտութիւններ էին լցրել ջրի և կուկի մեջ (զլ. 37), ստու երբում ուտողին որդերի ճարակ էին դարձնում (զլ. 45). հավատափոխներին, ասավածներին և կրօնին խարդավանողներին գցում էին օձերի առաջ (զլ. զլ. 47, 56). իր ամուսնուն զավաճանած կնոջ աչքերի մեջ բևեռներ էին ցրցում, մի ոտից զլխիվայր կախում և թողնում սողունների հոշոտմանը (զլ. 69). սողոսպականութամբ զբաղվողի, ճարտար լեզվով ուրիշների կանանց մտրոքեցողներին լեզվով բեռն էին անցկացնում և գցում օձերի առաջ (զլ. 71), շարագործ կանանց, որոնք զեղեկացնում էին իրենց զենքերը, ուրիշներին մաղեղով մարդարում իրենց և զրանով խաբում էին աստվածներին ու մարդկանց՝ ենթարկում էին տանջանք՝ մատներից արլուն հոսեցնել ստալով, սախլելով, որ իրենց մեղք խմեն և գցում էին որդերի մեջ (զլ. 73). անբարոյական և կատարող կնոջ լեզուն կարում, աչքերը փորում և նետում օձերի, կարիճների և որդերի առաջ (զլ. 81). թույն և աֆիոնի հշով պատարասող և զրանք մարդկանց յոմեցնող կնոջ ստինքները կտրում էին, փորը պատում և աղիքները տալիս էին շներին (զլ. 84). խեթոկդասը զբժող կնոջը

¹⁸ Պահլավերեն բնագրից թարգմանք և ծանոթագրեց պրոֆ. Ռ. Թ. Արոհամյանը, Երևան, 1958:

զցում էին օձերի մեջ (զլ. 86). Իր սեփական զավակին ոչըն-
շացնող կնոջ գլխին մի ջաղացի քար էին ղնում և ստիպում
էին սախիքներով սար փորել (զլ. զլ. 44, 78, 87). ուրիշի
սահմանագծի բարեբր շարժող և իրեն սեփականացնողին
ստիպում էին մատ ու եղունգով սար փորել. և օձերի ղեմ
կնովել (զլ. 50). կեղծ պամանագիր կնքողի մարմնի միսը
ճրկաթի պատտաքաղով քաշում էին և տալիս նրան ուտե-
լու (զլ. 51): Մահապատժի վերը Վեփած և այլ տեսակներ
կիրառվում էին մահապարտին անմարդկային տանջանք-
ների պատճառելու միջոցով կյանքից զրկելու նպատակով:

«Արտա Վիրապ նամակում» Տիշտաակված են նաև այն-
պիսի պատիժներ, որոնք հանցավորների մեջ պետք է վերին
աստիճանի անախորժ զգացմունքներ առաջացնեին, օրի-
նակ, ստիպել նրանց կղկղանք, դաշտան, դիակ ուտել (զլ.
զլ. 20, 22, 38, 44, 49, 72, 80, 98), հող ու մոխիր ուտել (զլ.
զլ. 27), իր միտն ուտել (զլ. զլ. 35, 83) և այլն: Այս պատիժները
կիրառվում էին այն կանանց նկատմամբ, որոնք զաշտանի
ժամանակ իրենց լեզի զսպում և մոռենում էին ջրին ու կրա-
կին, այն տղամարդկանց նկատմամբ, որոնք հարաբերու-
թյուն էին ունենում զաշտանով կնոջ հետ, ջրի և կրակի մեջ
աղտոտություններ և զիտկներ զցում, խաբեբայտրեն վետին
էին շափում և ուրիշների անտուն գարձնում, կարիքի ու
լքավորության մեջ զցում, բարբ, կապիժե և այլ շափեր փոքր
էին բռնում՝ ապրանք վաճառելիս թերաշափում և թերա-
կշռում էին և այլն:

Վերոհիշյալ և այլ հանցազորների և նրանց կրած պա-
տիժները Արտա Վիրապ իբր թե տեսել է «Թժխբում», սա-
կայն նրա «տեսիլքը» ոչ այլ ինչ է կղել, քան իրանական պե-
տության քրեական դատան քաղաքականության իրականու-
թյան արտացոլումը:

Նույնպիսի դատան քրեական քաղաքականություն է գո-
յություն ունեցել նաև Հայաստանում, ինչպես այդ մասին
վկայում են 4-5-րդ դարերի մատենագիրները և կանոնա-
կան որոշումները: Օրինակ, Ազաթանզեզոսը¹⁹ նկարագրում է

այն տանջանքները, որոնց ենթարկվեց Գրիգոր Լուսավորիչը
հեթանոսական կրոնից հրաժարվելու, այսինքն՝ պետական
հանցազորություն կատարելու համար: Նրա կզակին սանձ
են ղնում ու տանջում, ձեռքերը ետևից կապում, բերանին
բերանակապ ղնում, մեջքին աղի մեծ կտոր կախում, կրծքին
յեկարան կապում և պարանիներով ապարանքի ասնիքի բար-
ձր տեղից կախում և այդպես թողնում յոթ օր (էջ 45):
Նրան մեկ ոտքից զվիտվող կախում են, այդ վիճակում
տակից ազր են ծխում ու ճիպտաներով գանակոծում նույն-
պես 7 օր (էջ 46-47): Նրա մարմինը կտուտ է են (էջ 52),
ենթարկում բռնցքահարություն, բրածեծ անում (էջ 57), ոտ-
քերը պրկում փայտի կոճղերի մեջ, երկաթե բեռները գա-
մում ոտքի ներքաններին և ստիպում քաչել (էջ 58), գլուխը
հյուսնի մամուլի մեջ պրկում, զցում երեսն ի վեր, քթին եղե-
զի խողովակ ղնում և քթի մեջ լցնում աղի, բորակը և թունդ
բացախի խառնուրդը (էջ 59), մոխրով լի պարկը կապում
են գլխին, որ մոխիր ներշնչի (նույն տեղը), նրան գլխիվայր
կախում են, ձագար ղնում նրա նստատեղին և տիկով շուր
լցնում նրա որովայնը, կողերը քերում երկաթե քերիչներով,
մերկ պատկեցնում երկաթե տատակի վրա (էջ 60), կախում
են ու կռաններով հարվածում երեք օր (էջ 61), հալած կա-
պրը թափում նրա մարմնին (էջ 62), իջեցնում ծոր («ճե-
րին») Վիրապը, որի խորությունից զուր գալ անհնարին էր
(էջ 63): Ազաթանզեզոս այնուհետև հայտնում է, որ Գրիգոր
Լուսավորիչը մնաց Արտաշատի զղակի բերդում և ծոր Վի-
րապում 13 տարի, բայց շմեռավ այնտեղ: Անշուշտ, Ազա-
թանզեզոսը փորձել է ցույց տալ Գրիգոր Լուսավորչի «հա-
նապատում» գործունեությունը, նրան վերագրել գերբնական
համբերություն ու զիմացկանություն: Սակայն վերը նշված
պատիժները մտացածին չեն, զրանք կիրառվել են Հայաս-
տանում և ապացուցում վերը արտահայտված այն միտքը,
որ դատան պատիժներ կիրառվել են բոլոր ստրկաբանական և
հեթանոսական պետություններում:

Ազաթանզեզոսի պատմածից երևում է, որ դատան պա-
տիժների էին ենթարկվում նաև կանայք: Այսպես, Գայանե
կույտի բերնին այնքան խփեցին բարեբով, մինչև որ ստամ-

¹⁹ Պատմություն Հայոց, աշխարհաբար թարգմանություն Արամ Տեր-
ղևոնյանի, Երևան, 1977, էջ 45, 46, 53, և այլն:

ները թափվեցին (էջ 81, 88), Հնդիսիմեն կուսին մերկացնում են, շորս ցից խփում ոտքերին ու ձեռքերին, կանթեղների հրով ժամներով ալրում ու խորովում են նրա մարմինը, աղիքները վալը թսփում, աչքերը փորում և նրան մաս-մաս հողոտում (էջ 85), և 32 այլ սպանվածների դիակներ դուրս գցում, որպեսզի կիր դառնան քաղաքի շենքին, երկրի գազաններին ու երկնիքի թռչուններին (էջ 86): Գայանն կուսի լեզուն նախ ծոծրակից հանում են և սպա նրան սպանում (էջ 88):

* * *

Գատաստանագրքում արձանագրված են պատժի հետևյալ տեսակները:

1. Մահապատժ: Այս պատժը, ըստ 15, 1 հոդվածի, իրականացվում էր զինատուճան միջոցով: Ըստ 97, 15—98, 1 հոդվածների, մահապարտ զրկվում էր իր կնիչից, երեսաներից և գույքից: Ըստ նույն հոդվածի, մահապարտի գույքից չէր կարելի մաս հանել՝ նրա կնոջ ու երեխաների ապրուստը հոգալու համար: Այդ ըստ երևույթին, այն պատճառով, որ մահապարտը զրկվելով կնիչից և երեսաներից, համարվում էր անծառանգ: Սակայն, ըստ 98, 13—17 հոդվածների, եթե մահապարտի գույքից մի որոշ մաս նախօրոք գտնվել էր մեկ ուրիշի (անմեղ մարդու) փաստական արհապետության տակ, ապա այդ մասը հանվում էր բռնագանձվելիք գույքից: Տօգուտ տիրապետողի: Մահապարտի գույքը բռնագանձվում էր, որպես կանոն, Տօգուտ պետական գանձարանի: Երբեմն այն կարող էր գանձվել նաև Տօգուտ հոգևոր դատավորի կամ տուժողի և կամ վկաների, եթե այդ գույքը բռնագանձվում էր դատապարտված կտիրադրից (Ա 38, 12—16 հոդ.):

Ի վերջո նշենք, որ որոշ դեպքերում մահապարտ կարող էր աղտալել պատժից իր «մեղքը բաժիլու» միջոցով: Այդ կարելի է կոսհել 98, 17 հոդվածից, որը լրիվ մեղ չի հասել (սեթն մեկը, որը՝ կատարել է ծանր հանցագործություն, քափում է իր մեղքը...):

2. Մարմնական պատիժներ: Մարմնական պատիժներ

նշանակելիս, դատարանը ըստ երևույթին, ղեկավարվում էր տալիոնի սիզբենցով (ասին ընդ ահան, ատամն ընդ ատաման» և այլն): Այդ նշանակում էր, որ պատիժը պետք է համապատասխաներ հասցրած վնասին: Այդ մասին են վկայում Ա 14, 15—15, 1 հոդվածները, որտեղ սահմանված է, որ դատարանը պետք է ստուգի, թե արդյո՞ք տուժողը դիտավորյալ չի մեծացրել իրեն պատճառած վերքը, թե նա սխտույթացիալի չի՞ դիմել ու չի՞ շահագանցրել իր կրած ֆիզիկական վնասվածքը: Ուրիշ խոսքով, պետք էր պարզել, թե տուժողը սուտ ցուցմունք չի՞ տալիս հանցագործի դեմ: Տուժողի աված նման սուտ ցուցմունքը համարվում էր խարեուլություն և հավասարեցվում «ատվազատի» (զանցանքի) ճեռ: Մարմնական պատիժ էր հանցագործի խարանուրը, որը կիրառվում էր գողության, թալանի և ուրիշին մարմնական վնասվածք պատճառողի համար (Ա 15, 2—5, Ա 35, 8 հոդվածներ): Ընդհանուր սկզբունք էր, որ ֆիզիկական բռնության համար սուգանք նշանակվում էր՝ նալած հասցրած հարվածների թվին ու ծանրությանը (Ա 14, 13—15 հոդ.):

3. Բանտարկություն («Բասա»): Բանտարկությունը, որպես պատժի ձև, հիշատակված է Ա 13, 9—10, Ա 13, 13—15, Ա 15, 9—11 հոդվածներում: Այն կիրառվում էր գողերի, շարամիտ մարդկանց, սուտ վկայություն տվողների, սուտ ուժունքը քայրաղղների, դատավորին վիրավորողի, կարոտյալների օգնություն ձեռք չմեկնողի, ստորությունից հրաժարողի, դիակը թաղողի կամ զմտաողի նկատմամբ (Ա 15, 9—11 հոդ.): Բանտարկությունը, որպես կանոն, ժամանակավոր էր: Սակայն, ըստ երևույթին, կտր նաև ցմահ բռնատարկություն: Այդ մասին է վկայում 73, 1—2 հոդվածը, որտեղ սահմանված է, որ շորս անգամ խարանուճեն ենթարկված կրկնահանցագործը եթե նույն հանցագործությունը էլի կատարեր, ապա նրան սպա են քանախց չէր կարելի ազատել:

4. Արտախում: Այս պատիժը վկայված է 24, 4—7 և Ա 35—5—6 հոդվածներում: Ըստ վերջին հոդվածի, երբեմն արտաքսումը կիրառվում էր մարմնական պատժի ենթարկելուց ճեռ:

5. Ստրուկ դարձնելը վկայված է Ա 39, 8—11, Ա 39, 11—17 և այլ հոդվածներում:

6. Աշխատանքային պարեակը, որպես պատիժ սահմանված է Ա 39, 8—11 հոդվածում:

7. Գրամուկվե տուգումներն են սահմանված 10, 7—9 հոդվածում (գատարանում հակասական ցուցմունք տալու համար), 73, 8—9 հոդվածում (700 դրամ անարտոյականության, 500 դրամ առևանգման համար), 73, 9—10 հոդվածում (600 դրամ անշահաֆաս աղբկա կուտոթյունը խախտելու համար), Ա 14, 13—15 հոդվածում (տուգանք՝ ուրիշին հարվածելու համար), Ա 14, 15—15, 1 հոդվածներում (տուգանք այլ կարգի ֆիզիկական բռնություն գործելու համար, օրինակ՝ մորուքը և մազերը պոկելու, ալլանդակելու, արյուն թափելու համար): Հանցագործը, բացի աուգանք վճարելուց, պարավոր էր տուժողին փոխատուցում տալ իր հասցրած վնասի դիմաց (Ա 15, 2—5 հոդ.):

Խոտելով դրամական տուգանքների մասին, հիշատակենք նաև Ա 14, 4—5 հոդվածը, որը պարունակում է Տետաբրբիր լուծում: Այստեղ նշված է, որ կնոջ անհավատարմությունը պատժվում է տուգանքով: Սակայն եթե մինչև ամուսնու, կնոջ կամ սրա սիրեկանի մահը անհավատարմության մասին քրեական գործ (ՎՄԱԵԿ) չի հարուցվել, ապա արարքը, վաղեմությունը կորցրած լինելու հետևանքով, մնում էր անպատիժ:

8. Գույլի բռնագրավում: Պատժի այս ձևը կիրառվում էր այլ պատժի (մահապատժի) կամ պատիժների հետ միասին: Սակայն այն, ըստ երույլթին, կարող էր կիրառվել որպես ինքնուրույն պատիժ: Գույլի բռնագրավումը իրականացվում էր Տօգուտ պետական գանձարանի (65, 9—11 հոդ.), երբևէ նաև Տօգուտ հոդուր գատավորի, տուժողի և վկաների (Ա 38, 12—26 հոդ.): Ըստ Ա 39, 1 հոդվածի մանիքեյական ազանդին պատկանելու և այդ ազանդը տարածելու համար հանցագործի զույքը բռնագրավվում էր Տօգուտ արքունի գանձարանի:

9. Ստրկացում և տաժանակիր աշխատանք: Ըստ Ա 39, 8—11 և Ա 39, 11—17 հոդվածների հանցագործին դարձնում

էին որևէ տաժարի հիերոդուլ (ստրուկ) կամ ուղարկում արքայական ոստան (ժօտանա)՝ տաժանակիր աշխատանքի: Ա 40, 1—3 և Ա 40, 3—6 հոդվածներից երևում է, որ երբեմն պատիժը անհատականացված չէր և հանցագործի հետ պատժվում էին նաև նրա անմեղ մերձավորներն ու ստորադրյալները՝ կինը, զավակները, ստրուկները, որոնք նույնպես կցվում էին որևէ տաժարի կամ ուղարկվում արքայական ոստան՝ աշխատանքային պարճակի:

ԳՆՈՒՆ ՎՅՅԵՐՈՐԳ

ԳԱՏԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

Փաղաքացիական և քրեական դատավարության վերաբերյալ նորմերը հիմնականում զրի են առնված Գատատանազրբի 18, 20, 21, 22, 47, 50, 51 և երեք շհամարակալված գլուխներում (222, 397 և 402 էջերում): Դատավարական նորմեր կան նաև իրավունքի այլ ճյուղերին վերաբերող գլուխներում:

Այդ նորմերով ամենայն մանրամասնությամբ սահմանված են դատավորների և դատվող անձանց իրավունքներն ու պարտականությունները, վկաների ցուցմունքների դերը ճիշտ որոշում կամ դատավճիռ կաշայցնելու համար, կողմերի ներկայացուցչությունը Տարքը, դատական որոշման կամ դատավճիռի ընդունման և դրանց ի կատար ածման կարգը:

Նախքան դատավարական նորմերի վերլուծությունը անցնելը, նշենք, որ սասանյան իրավագիտությունը արդարադատության իրականացումը կապում էր կրոնա-բարոյական սկզբունքների հետ, այն խարսխում զրադաշտական աշխարհ-ընկալման վրա: Զրադաշտական կրոնը կործանումով էր սպառնում նրանց, ովքեր արդարադատության բնագավառում չեն հենվում կրոնա-բարոյական սկզբունքների վրա, չեն էլ-

նում գրանցից: Այդ տեսակեաներն է առաջ բաշէլ Գասաստանագրքի կազմող Չառախովարտը, որը իր ներածութիւնն մէջ (79, 16—80, 17 հոդվածներում) խոսում է զրգաշառտական կրօնի արծանիքներն ու իմացութիւնն սահմանների մասին: Նա նշում է, որ մարդկանց համար ամենաօգտակար իմացութիւնն է այն ամենի, ինչը ծառայում է հոգեկանին ու ոգուն է մարդկանց մղում գործելու ըստ օրենքի: Կրօնը սովորեցնում է, որ արդար զործի համար պայքարողների ամենաբարձր Տենարանը աստվածներն են: Կրօնին իրազեկ լինելով՝ կարելի է կատարելութիւն հասնել՝ իմացութիւնն ամեն մի գրեկորման, գիտելիքների, զանազանելու կարողութիւնն է ամեն կարգի գործունեութիւնն միջոցով: Մարդիկ պետք է ձգան ձեռք բերել իմաստութիւն ու իրազեկելութիւնն է համարվ: Մարդկանց համար ամենակարևորը է օգտակարն այն է, որ նրանք ծառայուն են աստվածներին և ասն օջախի ողիներին և արժե, որ նրանք այն սերտեն: Եթէ մեկին կողոպտեն աստվածների տվածից», և նա հեռանա վեհերի (բարեկաշա զրաղաշտականների) կամ հրամաններից (պատվիրաններից), ապա իր մտքին, խոսքերի է գործողութիւնների համար կկործանվի: Մարդկանց մեջ ավելի երջանիկ պետք է համարել նրան, ով իր ժրաշանութիւնը և գործունեութիւնը ձեռք է բերել ամենաճշգրիտ բաժին ու հավիտենական բազումվածում, ով, գիտակ լինելով կրօնի ու աստվածների գործերում, հայցալին պահանջներում և դատարանութիւններում իրեն անխօցելի է դարձրել իր պարտականութիւնները դիտակցելու միջոցով և մաքուր պահել իր մասածեկակերպը, իր խոսքն ու վարմունքը ուղղամտութիւնը համաձայն:

Ի՞նչ պայմաններ պետք է լինեն, որպեսզի դատարանը կարողանա ճիշտ կողմնորոշվել: Այդ հարցին պատասխանում են Դատաստանագրքի մի շարք հոդվածներ: Այսպես, 91, 1—15 հոդվածը նշում է 22 պայման: Գրանք են՝ 1. վեհի առարկա իրի ճիշտ անվանումը, 2. կողմերի խկութիւնը (ով լինելը) ճշտելը, 3. դատարանում ճշմարիտ խոսելը, 4. խանդիտուն [սճճված] չխոսելը, 5. տված ցուցմունքը վկաներով հաստատելը, 6. իր տիրապետութիւնն ստակ չեղած

գույքը չվկայակոչելը, 7. իրեն պատկանող գույքը միայն հիշատակելը, 8. ցուցմունքը բողոքելով (թաւելված) ձևով տալը, 9. դատարանում հանդես գալը համապատասխան լիազորութիւններով, 10. ցուցմունքները տալիս՝ դրանք չներկայացնել նախ որպես հավաստի, և ապա՝ ոչ արծանահավատ, դատավարութիւնը զեն չափարտված դատարանից չհեռանալը, 11. չտեսլը՝ թէ ճիշտ այդպես էր թիշում: 12. չտեսլը, թէ սես այդպես լսեցիք», 13. իր ցուցմունքները չներկայացնելը նախ որպես հավաստի և ապա՝ կասկածելի, 14. հակառակ կողմի ներկայութեամբ ցուցմունք տալը, 15. ցուցմունք տալիս՝ հակառակողորին տեսնելով իր խօսքը չկորելը, չլռելը, 16. դատարանում այնպես խօսել, որպեսզի դատավորը կարողանա արդարացի որոշում կայացնել, 17. ստակ վկա չլինելը, 18. ներկայանալ արշխոնը, որակը նիտտ է դումարում դատարանը, 19. նախօրը մասուններված վկայի ներկայութիւնը արաճովելը, 20. ստտ չտեսլը իր ապրած բնակավայրի մասին, 21. իր րնակավայրում իրեն լավ պահելը, 22. պայմանագրի ու վեհի առարկա իրը անվթար վեճակում դատավորներին ներկայացնելը: Ըստ հիշյալ հոդվածների, և թէ նշված հանգամանքները այլ կերպ (հակառակ ձևով) գրեկորվեն, ապա դատարանը ի վիճակի չի լինի ճիշտ որոշում կայացնելու: Դատավորը (դատարանը) պարտավոր էր հետեւել, որպեսզի նշված պայմանները առկա լինեն:

Օրինակութիւնն է դատական պրակտիկան մշակել էին դատարանին ներկայացվող փաստաթղթերի կազմելու կարգ և դատարանում արվող հայտարարութիւնների որոշակի ձեւով: Քաղաքացիական գործերով կողմերը պարտավոր էին իրենց հայտարարութիւնները ներկայացնել որոշակի, ընդհանուր ճանաչում գտած ֆորմուլաներով (ընդհանուր ձևակերպումներով): Այդ ընդհանուր ձևակերպումներին այնքան կարևոր նշանակութիւն էր արվում, որ դրանցից կատարվող ամենապարզ իսկ շեղումը կարող էր փոխել դատավարութիւնն ընթացքը ի վնաս այս կամ այն կողմի, ինչպես այդ տեղի է ունեցել նաև հին հռոմեական դատավարական պրակտիկայում: Բերենք մի քանի օրինակ: Կրեղիտորը երաշխավորին կարող էր ազատել նրա պարտականութիւնը

ներից, եթէ նա երեք անգամ արտասաներ այլ Ֆորմուլան. եղու ազատված են երաշխավորի պարտականությունից» (2, 11—13 հոդ.)։ Դեկլարացիաների ճիշտ ձևակերպումներին նվիրված 51-րդ գլխում բերված են բազմաթիվ կազմակերպչական, ըստ Ա 16, 8—11 հոդվածի, եթէ մեկը հայտարարեր, թե «այս կողակարանի խնամակալությունը թող ստանձնի իմ բոլոր տղաների մեջ լավագույնը», ապա նա ի նկատի ունի բոլոր իր տղաներին՝ ներկա, թե՛ բացակա։ Իսկ եթէ նա հայտարարեր, թե խնամակալ պետք է լինի «եր մոտ եղած աղաներից լավագույնը», ապա նա ի նկատի ունի իր մոտ (ներկա) եղող տղաներին։ Կամ օրինակ, ըստ Ա 16, 11—14 հոդվածի, եթէ մեկը հայտարարում էր. թե «Փառախալի որդիներին և այլ սերունդներին չմտցնել ասպետների ցուցակի մեջ», ապա ի նկատի պետք էր՝ առնել հայտարարության պահին առկա որդիներին և այլն, իսկ եթէ ասվեր՝ «Փառախալյան որդիներին և սերունդներին», ապա պետք էր հասկանալ ինչպես առկա, այնպես էլ զալիք սերունդներին։ Ըստ Ա 17, 1—4 հոդվածի, եթէ մեկը հայտարարում էր, թե «այս գույքը, որպես իմ ստորական ֆոնդ, լժ տարվա տվել եմ Ֆառախալին», ապա 10 տարին անցնելուց հետո էլ տվյալ գույքը մնում էր որպես ստորական ֆոնդ։ Բայց եթէ նա հայտարարում էր, թե «այս գույքը 10 տարվա ընթացքում տրվել է որպես ստորական ֆոնդ», ապա այդ ժամկետի լրանալուց հետո տվյալ գույքը դադարում էր ստորական տիրույթ լինելուց։ Ըստ Ա 17, 13—16 հոդվածի, եթէ մեկը հայտարարեր, թե «քանի զեռ մեքը (սեւ և դու») երկուսով կենդանի ենք, այս գույքը կտիրապետենք համատեղ», և երբ նրանցից մեկը մահանար, մյուսը չպետք է տիրապետեր այդ գույքը։ Բայց եթէ ասվեր՝ «սեւ և դու, քանի կենդանի ենք՝ կտիրապետենք գույքը», ապա մեկի մահվանից հետո, մյուսը՝ քանի նա կենդանի էր, կարող էր տիրապետել գույքը։ Նշված և բազմաթիվ այլ հոդվածներում բերված կազուսաները ցույց են տալիս, թե քաղաքացիական գործարքներում որքան կարևոր նշանակություն էր տրվում որոշակի ձևակերպումներին (ֆորմուլաներին)։ Հասկանալի է, որ վեճեր քննելիս, դատարանը պահանջում էր, որպեսզի փաստաթղթը

թերևս և հայտարարությունները օրենքով նախատեսված կամ պրակտիկայում ընդունված ձևակերպում ունենան։

Դատավորի իրավասության շրջանակները մանրամասնորեն սահմանված են Ա 25, 16 ընդարձակ հոդվածում։ Նա էր սահմանում վեճի առարկան գույքի պատկանելիությունը, ընդունում վկաներին, սկսում դատական գործը, նշանակում դատական նիստը, բերել տալիս վեճի առարկայի գույքի պատկանելիությանը և ապահովում նրա պահպանությունը, հետաձգում կամ շեղում դատական նիստը, պատճառաբանված կամ չպատճառաբանված համարում կողմերից մեկի գոտարան ներկայանալը և նրա կողմից դրսևորած անփութությունը այդ գործում, պահանջում դատարան ներկայացնել ճարկ եղած փաստաթղթերը կամ գրասենյակից թաքցնելը, որոշում ներկայացվող հարցի շահմանավորման վրա կամ կողմերի տված ցուցմունքների հակասական լինելը։ Դատավորն էր որոշելու կողմերի տարբեր (սեղանի սեղանի սեղանի) և սպիտակությունը)։ Տավատետու նրանց սեղու. ֆիզիկական տնձի իսկությունը, նրա անվան ու կնիքի իսկությունը, ճանաչելու կողմերից մեկին տվելի մեղավորությունը, կարգադրելու, որ կողմերը միմյանցից ու դատավորից 3-ական բալլ հետո կանգնեն, թույլատրելու կողմերին հայտարարություններ հանդես գալու դատարանում, հարցեր տալու և բողոքարկելու, կարգադրելու, որ ժանդարները («զդիրները») վերացնեն հսկողությունը, բացահայտելու դատարանին հանձնված զրավականի կամ այլ իրերի զոտությունը կամ հավաքական կամ թղթահարված հայտանքի դատարանի որոշման մասին, արձանագրելու տալու, թե ով է պատրաստել դատարանի որոշման մասին փաստաթուղթը և ով է տվյալ անձի և նրա կնիքի իսկությունը հավաստել։ Դատավորն էր իրավասու զիվանդապահին («զիվանդապահին») հանձնելու դատարանի որոշումը պարունակող փաստաթուղթը և բանտապետին («զնդանապահին») և ժանդարներին («զդիրներին»)՝ մեղադրալին։ Դատավորը պետք է վերոհիշյալ և այլ լիազորությունները վստահորեն իրականացներ, որպեսզի դատավարությունը շարունակվի։ Ըստ երևույթի դատավորը ինքը, կամ

նրա կարգադրութեամբ մեկ ուրիշն էր իրավասու խարան («Նշան») ղեկելու կախարդի վրա՝ «սաստանային Տաղթահարելու համար»:

Ըստ Ա 26, 14—16 հոդվածի, մոզպեանների դատավարական իրավասութեան մեջ էր մտնում այն ամենը, ինչ ապված է վերը աշխարհիկ շարքային դատավորների մասին: Բացի այդ, մոզպետի իրավունքն ու պարտականությունն էր հարկ եղած դեպքում կասեցնել շարքային դատավորների դատավճիռների ի կատար ածուելը: Այս հարցում, ըստ Ա 27, 5—7 հոդվածի, տվյալ շրջանի ռեչպետի (կառավարողի) հրամանը վերջին խոսքը պետք է լիներ:

Քաղաքացիական գործը, ըստ 90,6—8 հոդվածի, կարող էր սկսվել միայն հայցվորի գիտելու հիման վրա, իսկ քրեական գործը՝ կամ մտուցող կողմի բողոքի հիման վրա, կամ պետական մեղադրողի նախաձեռնությամբ: Ըստ Ա 13, 2—3 հոդվածի, գրադաշտականի կողմից կատարած նույնիսկ զանցանքը պետք է դատական քննության ենթարկվեր: Իսկ ըստ նույն հոդվածի, եթե զանցանք կատարողը այլակրոն էր, ապա նրա նկատմամբ կիրառվում էր պատիժ առանց մանրամասն դատաքննության, ուրիշ խոսքով՝ տեղի ուներ արտադատատանական հաշվհարգը:

Դատատանագրի 5, 4—5—8, 11—13, 74, 5—9—78, 15—17 և այլ հոդվածներում ընդված են բաղմամբիվ կազուսներ, որոնք նորմեր են սահմանում հայցվորի ու պատասխանողի և նրանց լիազորների՝ դատական նիստին մասնակցելու մասին: Կողմերը իրավասու էին իրենց փոխարեն դատական գործին մասնակից դարձնելու իրենց լիազորներին: Լիազոր նշանակելու համար պետք էր հայտարարութեամբ հանդես գալ դատարանում: Լիազորված անձը («չատագով») իր պարտականությունը ուրիշի վրա ղեկ էր կարող (74, 13—15 հոդ.): Ըստ երևույթին, մեկ կողմը տարտավոր էր ընդունելու մյուս կողմի ներկայացուցիչ իրավազորությունը (77, 11—12 հոդ.): Ընտանիքի խնամակալի համաձայնությամբ տվյալ գործով կարող էր դատապաշտպան («չատագով») նշանակվել (16, 11 հոդ.): Կողմի ներկայացուցիչը կարող էր հանդես գալ դատարանում միտյն այն

բանից հետո, երբ դատավորները ընդունեին նրան և հաստատեին նրա լիազորագիրը (75, 8 հոդ.): Կողմին ներկայացնող երկու լիազորների ցուցմունքները ընդունելի կհամարվեին, եթե դրանք միմյանց չհակասեին (75, 11—12):

Ոչ ամեն ոք էր իրավասու մեկի ներկայացուցիչը լինելու դատարանում: Այսպես, տան տիկինը կարող էր տան խնամակալին իր դատական ներկայացուցիչը նշանակել (75, 12—13 հոդ.), բայց տան խնամակալը իրավասու չէր տան տիկնոջը տվյալ գործով ներկայացուցիչ նշանակելու, քանի որ տան տեսեսուհին առհասարակ իրավունք չուներ ընտանիքի գործերը վարելու (75, 13—14 հոդ.): Օրենքը սահմանում էր նաև, որ եթե կողմերից մեկը անձամբ էր ներկայանում դատարան, ապա նրա լիազորի ներկայությունը չէր սահմանափակում (5, 4—5 հոդ.): Եթե դատավորության ընկացում մեկի ուրիշը չափահասութեան էր հասնում, ապա նա, և ոչ թե ընտանիքի խնամակալը, պետք է հանդես գար որպես հայցվոր (Ա 32, 9—13 հոդ.):

Ըստ երևույթին, հայցվորը («փեշեմար») և պատասխանողը («փասեմար») ունենում էին յուրաքանչյուրը իր դատավորը: Այդ երեկոս է Ա 13, 15—16 հոդվածից, որտեղ ասված է, որ եթե պատասխանողը դատավորը մեղադրում է հայցվորին, ապա երկու դատավորները պետք է գործը քննեն միասին: Այս հոդվածը ավելի ճիշտ կլինի մեկնաբանել այն իմաստով, որ հայցվորը գիմում էր իր ապրած վալրի տեղամասային դատավորին, իսկ պատասխանողը՝ իր: Այնուհետև երկու տեղամասային դատավորները համատեղ նիստում վճռում էին գործը:

Դատատանագրի 22-րդ գլուխը կարգավորում էր հայցվորի կամ պատասխանողի կողմից դատարան շնեկայանալու հարցը (կոնտուսացիա): Եթե կողմերից մեկը երրորդ տնդում չէր ներկայանում դատարան, ապա դատավորությունը չէր հետաձգվում և կայացվում էր դատավճիռ (11, 4—7 հոդ.):

Դատարան շնեկայանալու վերաբերյալ կազուսներից մասնավորապես հիշատակվեց հետևյալները: Եթե հայցվորը գիմում էր դատարան՝ հայտարարելով, որ այլինը էր ըստ

րուկն է, բայց խոստովում է իր պարտականությունները կատարելու, իսկ պատասխանողը (ստորվորը) չէր ներկայանում դատարան, ապա մինչև վերջնական դատավճիռ կայացնելը, դատարանը պետք է իր նախնական որոշումով ստիպեր ստորվորին (պատասխանողին) ենթարկվելու հայցվորին: Նույն ձևով պետք է վարվեր դատարանը նաև այն կետը նկատմամբ, որի վերաբերյալ մի տղամարդ հայց էր հարուցել՝ թե նա հրաժարվում է կնություն անելուց: Նախնական որոշումով դատարանը պետք է ստիպեր այդ կնոջը (պատասխանողին) հայցվորի հանդեպ կատարել ամուսնական պարտականություններ (11—16—12, 4 հոդվածներ): Այս կազուսներում օրենքը սահմանում էր նաև, որ եթև պատասխանողի (ստորվորի) մեղքով դատական նիստը առաջին անգամ էր հետաձգվում, ապա նա պետք է հայցվորին ծառայեր մինչև դատական երկրորդ նիստը, եթև երկրորդ անգամ նույն պատճառով էր այն հետաձգվում, ապա ստորվոր պարտավոր էր իր գների շափով, բայց ոչ պակաս քան 500 դրամ դրավական տար, իսկ երրորդ դատական նիստը, անկախ պատասխանողի ներկայությունից, պետք է ավարտվեր վերջնական դատավճռով (12, 4—7 հոդ.):

Ինչ վերաբերում է պատասխանող-կնոջը, ապա եթև նրա բացակայության պատճառով դատական նիստը չէր ավարտվում, ապա նա դատարանի նախնական վճռով պարտավոր էր հայցվորի հանդեպ կատարել ամուսնական պարտավորություններ, բացի սեռական հարաբերություններ ունենալուց, երկրորդ անգամ դատական նիստի հետաձգման ղեկավարում պատասխանող-կնոջը պարտավոր էր տալ 500 դրամի շափ դրավական: Երրորդ անգամ, անկախ պատասխանողի ներկայությունից, ընդունվում էր վերջնական որոշում (12, 8—9 հոդ.):

Վերոհիշյալ կազուսներից երևում է, որ օրենքը առավելություն էր տալիս հայցվորին՝ ստիպելով ստորվորին ծառայել և կնոջը՝ կնություն անել:

Սակայն սեփականության իրավունքի պաշտպանության դիրքերից ելնելով, օրենքը, որպես կանոն, առավելություն էր տալիս պատասխանողին, եթև վեճի առարկա էր դառ-

նում նրա տիրապետության տակ գտնվող անձը կամ դուլքը: Այսպես, օրինակ, եթև մեկը անօրինական տիրապետության տակ էր պահում մեկ ուրիշի կնոջը, ապա մինչև դատարանի վերջնական որոշումը (երեք անգամ պատասխանողի մեղքով դատական նիստի հետաձգվելուց հետո), կինը պետք է մնար պտտասխանող-տիրապետողի մոտ: Այս վիճակը օրենքը բացառում էր նրանով, որ «տիրապետումը անկասկած է», իսկ հայցվորի պահանջը դեռևս կասկածելի (12, 13—16 հոդ.): Այս նույն հոդվածում օրենքը գույքի տիրապետումն ընդհանրապես պաշտպանում էր մինչև դատարանի վճռով իսկական սեփականատիրոջ հաստատումը:

Ըստ 13, 6—13 հոդվածի, օրդալիայից (ավլալ ղեկավարում երզվելուց) հրաժարվելը նմանեցվում էր դատական նիստից բացակայելուն, ուրեմն և դատական նիստի հետաձգվելուն:

23-րդ գլխում նույնպես խոսվում է դատական նիստերի հետաձգման մասին, այն անգամ արդեն պարտական-պատասխանողների մեղքով, որի համար սահմանված են տույժի սեսակները:

Դատական նիստի հետաձգումը չէր թույլատրվում ծանր բրնական հանցագործությունների ըննության ղեկավարում: Այսպես, եթև ծանր բրնական հանցագործության մեջ մեղադրվողի մեղքով առաջին իսկ նիստը հետաձգվում էր, ապա նրան գլխատում էին (14, 17—15, 1 հոդ.):

Ապացույցի տեսակները

Ապացույցի տեսակներից Դատաստանագիրքը հիշատակում է 1. վկաների ցուցմունքները, 2. օրդալիաները («ասավածային դատաստան»), 3. ինքնախոստովանությունը:

Ճիշտ որոշում կամ դատավճիռ կայացնելու համար դատավորը (դատարանը) կարող էր ըստ հարկի հաշվի անել նշված ապացույցներից մի քանիսը կամ բոլորը: Դրանք մեջ, իհարկե, առաջին տեղը ընունում էին վկաների ցուցմունքները: Այդ պատճառով էլ դատարանին թյուրիմացության մեջ զցող սխալ կամ սուտ ցուցմունքի համար նախատեսվում էր բրնական պատիժ (9, 1—3 հոդ.): Սակայն, եթև ցուցմունք սվողը

փոխում էր իր նախկին ցուցմունքը և տալիս էր նոր, բայց ճիշտ ցուցմունք, ապա նա ազատվում էր պատժից: Բո-
լոր դեպքերում, դատարանին կանխամտածված թյուրիմա-
ցության մեջ գցողը ենթարկվում էր բրնձական պատժի:

Վկաների թիվը տվյալ գործով երկուսից պակաս լինել
չէր կարող: Այսպես, ըստ Ա 15, 5—7 հոդվածի, եթե զոհն
երկու վկա չլինեին, մեկին չէր կարելի մեղադրել թալան կա-
տարած լինելու մեջ:

Դատաստանագիրքը որոշ ֆորմալ մոտեցում ունի վկա-
ների ու վկայությունների վերաբերյալ: Օրինակ, կնոջ վկա-
յությունը իր ամուսնու մասին արժանահավատ կամ, համե-
նայն դեպս, քաջալերելի չէր համարվում: Ըստ 97, 7—9 հոդ-
վածի, եթե կինը հայտնում էր, որ իր ամուսինը ծանր քրեա-
կան հանցագործություն է կատարել, ապա նա զրկվում էր
ամուսնու գույքից (ժառանգությունից) և նրա ստորը դատնում
չէր կարող: Եթե ամուսինն էր իր կնոջ մտախն ուսույճ ասում,
ապա նրա մահվանից հետո կինը կարող էր նրան ժառանգել
և ստույգ դատնում (97, 9, 10 հոդ.):

Վկաների ցուցմունքները գերադասելի էին համարվում
նույնիսկ ինքնախոստովանության նկատմամբ: Այսպես, ըստ
92, 2—6 հոդվածի, եթե մեկը ինքնակամ ներկայանար զա-
տարին և հայտարարեր, որ ինքը մարդ է սպանել, բայց
վկա չունենա, ապա նրան սպանության մեջ մեղադրել և զրա
համտր դատապարտել չէր կարելի: Սակայն, եթե նրան ստի-
պում էին ներկայանալ դատավորին, և նա ընդունում էր, որ
մարդասպանություն է կատարել, ապա նրան դատապարտող
դատավճիռ պետք է կայացվեր, նույնիսկ եթե նա վկա չու-
նենար (92, 2—6 հոդ.):

Այս հոդվածի նշանակությունը այն է, որ ամեն մի հան-
ցագործության, այդ թվում նույնիսկ սպանության մեջ կա-
րելի էր մեկին մեղադրել միայն վկաների ցուցմունքների
հիման վրա: Ինքնակամ ներկայանալը և հանցագործություն
կատարելու մեջ իրեն մեղավոր հայտարարելը դեռևս հիմք
չէր առլիս մեկին դատապարտելու: Օրենսդիրը տվյալ դեպ-
քում կենում էր այն բանից, որ մեկը կարող էր՝ այս կամ
այն նկատառումներից ելնելով, մեկ ուրիշի (իսկական հան-

ցագործի) փոխարեն իր վրա վերցնել նրա հանցանքը:
Նույն հոդվածի երկրորդ մասը չի հակասում արտչին մասին,
քանի որ եթե մեկին ստիպում էին դատավորին ներկայանալ
կամ նրան բերման էին ենթարկում դատարան, այդ նշանա-
կում էր, որ հանցագործությունը բացահայտված է և հիմ-
քեր կան այդ հանգամանքը ապացուցելու:

Նկատարելի նորմ կա գրդի տված վկայության արժանա-
հավատության մասին: Այսպես, ըստ 73, 2—7 հոդվածի,
եթե զողը հայտարարում էր, որ ինքը գողություն է արել
այսինչների հետ միասին և զողունը գտնվում է իր մոտ,
ապա այդ ցուցմունքը արժանահավատ պետք էր համարել,
քանի որ այն ուղղված էր նախ և առաջ իր դեմ: Իսկ եթե նա
ասեր, որ գողունը գտնվում է այսինչի մոտ, ապա նրա
ցուցմունքը չպետք էր ընդունել, քանի որ նա ձգտում էր իրեն
արդարացնել:

Դատաստանագիրքի յուզմամբիվ հոդվածներից կարելի է
երբայացնել, որ կողմերի ցուցմունքները դատարանում ար-
ձանագրվում էին և արձանագրությունները ստորագրվում
կամ կնքվում էին նրանց կողմից (9, 6—8, 9, 8—11 և այլ
հոդվածներ): Քրեական գործի քննության արձանագրության
մեջ, բացի կողմերի ու վկաների ցուցմունքներից, պետք է
հիշատակվեր նաև մեղադրյալի՝ իր բնակավայրում ունեցած
վատահամբավությունը, որը կարևոր հանգամանք կլիներ
նրան պատժի դատապարտելու համար (Ա 34, 17—35, 5, Ա
35, 4—5 հոդ. հոդ.): Վատ համբավ ունեցողներից դատա-
րանը կարող էր վերցնել զբավական, որը կվերադարձվեր
նրան՝ նրա արդարացվելու դեպքում: Օրինակ, կախարդից
վերցնում էին նրա վզի սպարոշը (օղը) և ականջողերը մինչև
որ նա դատարանի կողմից շարդարացվեր (Ա 15, 15—17):

Եթե դատարանը չէր բավարարվում կողմերի և նրանց
վկաների ցուցմունքներով, ապա նա դիմում էր օրդալիալի
(«սաստիճաձյան դատաստանի»)՝ ճշմարտությունը բացահայ-
տելու համար:

Օրդալիան, որպես ապացույցի ձև, կիրառվել է մի շարք
հին պետություններում՝ մրցման կամ մեղադրական դատա-
վարության ընթացքում: Դրա էությունը այն էր, որ կողմերը

«կամավոր» կերպով իրենց ենթարկում էին փորձության՝ ապացուցելու համար իրենց իրավացիությունը կամ անմեղությունը: Օրդալիան ուներ երկու ձև՝ սիմվոլիկ և մարմնական վնասվածք պատճառող: Սիմվոլիկը արտահայտվում էր երդման միջոցով, որը մարդու անձին Ֆիզիկական վնասվածք չէր պատճառում: Օրդալիայի դատան և՛ր Ֆիզիկական վնասվածք էր պատճառում: Մրցող կողմերը ձևոքը պետք է մխրճեին եռացրած ջրի մեջ կամ ձևոքով վեցեցեին շիկացած երկաթը կամ դատարանի ստաշ մենամարտեին: Նժե կողմերից մեկը հրաժարվում էր երդվել կամ երկաթով ու ջրով իրեն փորձության ենթարկելիս ավելի մեծ Ֆիզիկական վնաս էր կրում կամ մենամարտում հաղթվում էր, ապա նա կորցնում էր դատը (քաղաքացիական գործերով): Ճանաչվում մեղավոր (քրեական գործերով): Օրդալիայի, որպես ապացույցի ձևի, ֆորմալ բնույթը արտահայտվում է նրանում, որ իբր թե այս կամ այն կողմի իրավացիությունը հավաստում է աստված կամ բնությունը: Այստեղ հարկ է կրկնել, որ օրդալիան, որպես դատավարական մեթոդ, կիրառվում էր մրցման կամ մեղադրական դատավարության մեջ, որանդ կողմերը մրցում կամ մեկը մյուսին մեղադրում էր, և իրենց իրավացիությունը ապացուցելու համար նրանք իրենց կամավոր կերպով ենթարկում էին փորձության կամ պատժափորձի: Քննչական կամ ինկվիզիցիոն դատաքննության առաջացումով օրդալիաները կորցնում են իրենց նշանակությունը, քանի որ ընկելը կամ դատավորը ինքը իրավունք ուներ կողմերին տանջելու, կտանաքննել ենթարկելու՝ նրանցից խոստովանություն կորզելու, «ճշմարտությունը բացահայտելու» նպատակով:

Ընելով Դատաստանագրքի սովյաներից, կարելի է ենթադրել, որ հին Իրանում գոյություն է ունեցել դատավարության մրցման (մեղադրական) ձևը, ըստ որի ապացույցի ձևերից մեկն էր օրդալիան:

Օրդալիան իրականացվում էր հատուկ դատարանի՝ տրիբունալի կողմից: Այն ուներ կրոնական ծիսակատարության բնույթ: Այդ պատճառով էլ օրդալիական արարողությունը տրիբունալում կարող էր տեղի ունենալ միայն ռաթեն-

րի ու մոզպետների (հոգևոր դատավորների) բրոշումից հետո (Ա 12, 11—13 հոդ.): Օրդալիա թուլլատարող փաստաթուղթը պետք էր վավերացնել կնիքով դրադաշտական օրացույցի որոշված օրում՝ կամ Արտավաճհիշտ օրը կամ Խորդատ օրը (Ա 13, 7—8 հոդ.)²⁰:

Պետք է ընդգծել, որ ոչ բոլոր մարդկանց կարելի էր ենթարկել օրդալիայի: Օրինակ, ըստ 92, 6—10 հոդվածի, ստրուկին և ռամիկին չէր կարելի թուլլատրել օրդալիական արարողություն:

Օրդալիայի ձևերից Դատաստանագրքում խոսվում է երդման մասին: 13, 1—4 և 14, 2—5 հոդվածները հիշատակում են երդման մի տարբերակ, որը արտահայտվում էր նրանում, որ երդվողի ոտքերը կապում էին «սրբալուսն» թելերով և հետո նրան երզվեցնում²¹: Ըստ 13, 1—4 հոդվածի, քաղաքացիական գործերով երզվելու իրավունքը արվում էր նախ պատասխանողին և ապա նոր Տալցյվորին: Սակայն որպես կանոն, երզվելու իրավունքը արվում էր միայն պատասխանողին (14, 1—5 հոդ.): Ընդ պատասխանողի երզման հիման վրա դատարանը կարող էր վճիռ կայացնել (14, 5—7 հոդ.): Եթե պատասխանողները երկուսն էին, առևնք՝ տան խնամակալը և տաննորդին, ապա նրանք երկուսն էլ պարտավոր էին երզվել (13, 6—13, 13, 13—15 հոդվածներ): Թեև, որպես կանոն, երզվելու նախապատվությունը տրվում էր պատասխանողին, սակայն, ինչեթով 14, 7—12 և 14, 12—17 հոդվածներում նշված կազուսներից, պետք է ենթադրել, որ օրդալիական տրիբունալն էր յուրաքանչյուր առանձին դեպքում որոշում, թե կողմերից ո՞վ պետք է երզվի՝ պատասխանողը թե հայցվորը, թե երկուսն էլ: Եթե դատարանը որոշում էր, որ պետք է երզվի պատասխանողը, իսկ վերջինը հրաժարվում էր օրդալիայի ենթարկվելուց (երզվելուց), ապա նրա հրաժարումը դիտվում էր որպես դատարան չներկայանալ և նա կորցնում էր դատը (13, 13—15 հոդ.):

²⁰ Ջրադաշտական օրացույցով ամսվա օրերը ունեին հատուկ անուններ:

²¹ «Փաճ հեշան»՝ ոտքերին նշան դրված, կապված ոտքերով:

Ըստ երևույթին քրեական գործերով ամբաստանյալին թույլ չէր արվում երգելու (92, 6—10 հոգ.):

Նորակացնելով, նշենք, որ փորձության (օրգալիայի) ենթարկելը համարվում էր կարևոր ֆորմալ ապացույց ճշմարտությունը բացահայտելու համար: Ինչպես նշվեց վերը, Դատաստանագրքում հիշատակված է օրգալիայի ֆիզիկական վնասվածք չպատճառող ձևը՝ երգումը: Այլ աղբյուրներից²² հայտնի է, որ հին Իրանում կիրառվել են օրգալիայի նաև դաման ձևեր, օրինակ՝ մարդու կրծքին հալած արուլը ամելը: Եթե մարդու մարմինը տվյալ դեպքում մնար տնվանա, ապա նա կհամարվեր իրավացի իր հակառակորդի նկատմամբ:

Օրգալիական դատարանը (տրիբունալը) շարունակում էր դատաքննությունը, եթե առաջին ատյանի (ստորին, տեղական) դատարանը չէր կարողանում տվյալ գործը վերջնականացնել լուծել: Այդ նշանակում է, որ օրգալիայի կիրառումը դատաքննության նոր սաղարհ էր, որտեղ վերջնական լուծում պիտի գտներ ստորին դատարանում սկսված գործը:

Վերը մենք անդրադարձանք ապացույցի երկու ձևերին՝ վկաների ցուցմունքներին և օրգալիաներին: Կար ապացույցի ևս մեկ տեսակ՝ ինքնախոստովանությունը: Ապացույցի այս ձևը շատ ֆեոդալական օրենսգրքություններում դիտվել է որպես ապացույցի թիվ մեկ ձև՝ «ապացույցների թաղանձի»: Մասայան Դատաստանագիրքը ապացույցի այդ ձևին, ըստ երևույթին, կարևոր նշանակություն չի տալիս: Պետք է ենթադրել, որ հին Իրանում, դատարանը ինքնախոստովանությունը հաշիվ էր առնում միայն այն դեպքում, եթե այն լրացվում էր ապացույցի այլ տեսակով, օրինակ՝ վկաների ցուցմունքներով: Մեր այդ ենթադրությունը կարելի է հիմնավորել արդեն վերը հիշատակված 92, 2—6 հոդվածով, որտեղ ասված է, որ եթե մեկը ինքնակամ, առանց կողմնակի հարկադրանքի, ներկայանար գտնավորին և հայտարարեր (խոստովաներ), թե ինքը մարդ է սպանել, բայց իր հետ վկա չտաներ, ապա նրա նկատմամբ դատավճիռ չէր կարելի կայացնել:

Դատարանը, կռահատելով վկաների (առաջին հերթին՝ ականատեսների) ցուցմունքները, օրգալիայի արդյունքները, կուստովանությունը և իրեղեն ապացույցները, ընդունում էր որոշում, որը կոչվում էր հրաման (76, 13—17 հոգ.՝ «Քրաման»): Մանր քրեական գործի վերաբերյալ դատավճիռ վավերականությունը հաստատելու համար նրան պետք էր կցել դատաքննության արձանագրությունը (Ա 34, 6—9 հոգ.):

Որևէ գործի վերաբերյալ դատելի պետքի (սարգարաները) որոշումը (ավիճիտը, վճիտը) իրավական ուժ կարող է ունենալ միայն տվյալ գավառի կամ նահանգի կառավարչի («ղեհպատի») կողմից վավերացվելուց հետո (2,17—3,1 հոգ.):

Այստեղից կարելի է կոհնել, որ ծանր քրեական պատիժ նախատեսնող դատավճիռները ուժի մեջ կարող էին մտնել իշխանությունների կողմից հաստատվելուց հետո միայն: Դատավճիռ պարտադրելու փաստաթուղթը և դատարան չներկայանալու վերաբերյալ փաստաթուղթը պետք էր հանձնել մրցող երկու կողմերին առավոտյան (ամիսնչև կեսօրը), իսկ դատական ներկայացուցիչներին՝ մայրամուտի (Ա 13, 17—14, 1 հոգ.):

Դատավճիռը կամ որոշումը կարող էր վերանայվել միայն տվյալ գործի վերաբերյալ նոր հանգամանքների (ապացույցների) ի հայտ գալու դեպքում (3, 1—3, 3, 6—8 հոդվածներ):

Դատական ծախսերը ծածկվում էին ի հաշիվ կողմերից մեկի (քաղաքացիական գործերով) և դատապարտյալի (քրեական գործերով): Ըստ Ա 15, 17—16, 5 հոդվածների, փաստաթղթերը պատրաստելու համար գանձվում էր վեճի առարկայի գին (հայցագին) 2/9 կամ 3/10 մասը (լուրդանչլուր ինն դրամից երկու դրամը կամ տասը դրամից երեք դրամ): Իսկ ծանր քրեական գործեր ընկելու համար գանձվում էր 95 դրամ²³: Այս վերջին գումարը առավելագույնն էր, որ կարելի էր գանձել որպես դատական ծախս:

²³ Դրամ՝ պահլ, «դրամ», պարսկ. «դրամ», որից հուն. «դրախմ» — արժաթ դրամ մոտավ. 4,08 դրամ կշռով:

²² Արտա Վերսալ նամակ, 42 և 142 էջեր
90

РЕЗЮМЕ

Глава I. Источники и содержание Сасанидского Судебника

Сасанидский Судебник, известный как «Книга тысячи судебных решений», составлен около 620 г. н. э. Фаррахвартом из города Гор (ныне Фирузабад в остане Фарс). Этот памятник не является ни кодексом, ни юридическим трактатом. Он был одним из тех сборников, которые составлялись при Сасанидах на основе судебных решений, содержали правовые казусы и служили судьям и вообще судебной практике в качестве руководства или пособия. Поэтому он, не был нормативным актом, источником права, а является источником познания права. Однако, это особого вида источник познания права (в отличие от этнографических и историографических материалов), так как записанные в нём судебные решения были приняты на основе нормативных актов и норм обычного права. Это обстоятельство помогает исследователю выявить нормы древнеиранского права, выяснить общественный и государственный строй древнего Ирана. Сасанидский Судебник—важный источник познания права также для изучения правовой системы Армении периодов рабовладения и раннего феодализма, так как в своё время было много общего между иранским и армянским правом. Об этом свидетельствуют также те пехлевийские слова и термины, которые засвидетельствованы в армянском языке, список их приведен в этой главе.

Лишь 60% первоначального текста Судебника дошло до нас. Дошедший до нас текст состоит из предисловия Фаррахварта и 37 глав. Главы делятся на статьи, всего их 150. В каждой статье имеется по несколько казусов.

Источниками Сасанидского Судебника были: 1. правовые нормы Авесты и их комментарии, составленные в 4—6 вв. н. э.; 2. правила судопроизводства, установленные царями и верховными жрецами; 3. сборник под названием «Датастаннамак», т. е. Судебник, 4. специальные инструкции-руководства, изданные Сасанидами в

виде пособий для судей; 5. судебные протоколы и частные документы.

Глава II. Государственное и административное право

Нормаи этих отраслей права регулировались общественные отношения и деятельность государственных органов. В Судебнике имеются многочисленные нормы о рабах. В Иране существовало несколько категорий рабов. Это обстоятельство свидетельствует как о различных путях происхождения рабства, так и о различии категории рабов по их правовому положению. Труд рабов применялся в царских, храмовых и частновладельческих хозяйствах. Хотя в храмовых хозяйствах сохранялся институт «вечного рабства», однако в период раннего феодализма рабство постепенно принимало временный характер.

Судебник дает возможность представить себе изменения, которым подвергалось иранское общество в период возникновения феодальных отношений. Если при рабовладении свободное население делилось на три касты—сословия (жречество, военная аристократия и члены сельских и городских общин), причем торговцы не входили ни в одну из каст, то в период раннего феодализма оформились четыре сословия. Из них три (жрецы, военные и члены бюрократического аппарата) были освобождены от налогов. Налоги, в том числе и подушную подать, платили члены четвертого сословия (земледельцы, животноводы, ремесленники и торговцы).

Судебник дает некоторое представление и о государственном строе. При рабовладении и раннем феодализме государственный строй в Иране был монархическим. Во главе государства стоял Шахин шах (царь царей). При нем действовал царский совет в составе главного жреца, советников и глав центральных ведомств. Вазург фраманатар (всилький визирь) возглавлял правительство. Существовали следующие центральные диваны (ведомства): 1. остан, ведавший царским домоном, возглавляемый остандаром; 2. финансовое ведомство, возглавляемое главным амаракаром (финансовым чиновником); 3. духовное ведомство, возглавляемое ра-

том; 4. можно полагать, что существовало также судебное ведомство.

Власть на местах осуществляли остиканы (доверенные лица царя).

Судебная система состояла из светских и духовных судов, сферу деятельности которых трудно установить по материалам Судебника. Существовали низшие и высшие судебные присутствия. Судьи были младшие и старшие. В каждом судебном округе был главный судья. Судебные дела приговаривали парезваны (судебные следователи). Повидному, в каждом судебном округе действовал ордаальный трибунал, называемый «хвара-стан» (место принесения присяги).

Глава. III. Гражданское и обязательственное право

Анализ норм Судебника показывает, что в Иране главным объектом права собственности была земля, главное средство производства. Право собственности на землю имели рабовладельцы, светские и духовные феодалы. Крестьяне и городские люди имели, как правило, лишь право пользования землей. Поземельная собственность имела три формы: царскую, храмовую и частновладельческую. Кроме земли, объектами права собственности было другое недвижимое имущество (дом, мельница, фруктовый сад и т. д.), а также многочисленное движимое имущество (скот, золото, серебро и т. д.).

Закон различал право собственности (распоряжения) на вещь от владения и пользования ею. Судебник содержит нормы о сервитутах и залоге.

Судебник содержит многочисленные нормы о следующих видах договоров: купля-продажа, мена, ссуда, поклада, наем, дарение и залог. Сделки могли заключаться как устно, так и письменно. При заключении договоров стороны обязаны были произносить (или излагать письменно) предусмотренные законом определенные формулы, как это практиковалось и в Древнем Риме. Причем, малейшее отклонение от предусмотренной законом формулы делало договор недействительным.

Глава IV. Брачно-семейное и наследственное право

Судебник содержит многочисленные нормы о браке, разводе, опеке, наследниках и преемниках. Брак осуществлялся по принципу эндогамии. Брак между ближайшими кровными родственниками (между братом и сестрой, родителями и их совершеннолетними детьми) считался не только незаконным, но и, по догмам зороастризма, даже добродетелью. У древних иранцев существовало также многоженство. Жена и вообще женщина не имела равных прав с мужчиной в семье и в обществе. Брачным совершеннолетнем для мужчин и женщин считался 15-летний возраст.

Право возбудить иск о разводе имел только муж. Муж и жена имели общее имущество, распорядителем которого был муж, но каждый из супругов мог иметь свое отдельное имущество. Имущество родителей и их совершеннолетних и отделившихся детей было раздельным. Законными детьми являлись: 1. естественные (родные) и 2. дети «по закону».

Наследство могло переходить по завещанию или по закону. При феодализме право собственности на завещание ограничивалось. Естественными наследниками главы семьи являлись его дети и жена. При их отсутствии наследниками могли быть другие родственники и сограждане умершего. В Иране наследственное право имело свою особенность. Оно различало понятия «наследники» и «преемник». Наследниками считались все дети главы семьи, но его преемником мог быть лишь один из них. Если умерший не оставил своего преемника, то его родственники и власти назначали стура (эпиклера). Стур был, как правило, женщиной, священным долгом которой являлось обеспечение умершего преемником.

Стур-женщина рожала сына от другого мужчины, который признавался преемником умершего, но не своего (естественного) отца. Стуры бывали естественные и назначаемые. Естественными являлись сын, дочь и жена умершего. При их отсутствии в качестве стура назначался один из ближайших агнатов умершего.

Из отцовского имущества дочь получала одну долю, брат—двойную.

Глава V. Уголовное право

Судебник не содержит специальной главы, посвященной уголовно-правовым нормам. Однако эти нормы отражены во многих главах. Преступлением считалось действие (или бездействие), направленное против общественных отношений, охраняемых законом и обычным правом. Преступник по Судебнику, это «вредитель» («внасакар»). Субъектом преступления могло быть любое вменяемое лицо, достигшее совершеннолетия. Объектами преступления являлись, в широком смысле, выгодные господствующим классам общественные и государственные отношения.

Судебник отразил следующие виды преступления: 1. против порядка управления (лжесвидетельство и т. д.), попустительство со стороны должностного лица; 2. тяжчайшие преступления (убийство и др.); 3. против здоровья и достоинства человека; 4. против религии и нравственности; 5. имущественные преступления (воровство, грабеж и т. д.).

В рабовладельческих и феодальных государствах, в том числе и в Иране, карательная политика имела суровый, варварский характер. Это подтверждается также из анализа норм уголовного права, содержащихся в Сасанидском Судебнике, где смертная казнь и телесные наказания применялись, как правило, в квалифицированной форме. В Судебнике имеются следующие виды наказания: 1. смертная казнь, 2. телесные наказания, 3. тюремное заключение, 4. изгнание, 5. превращение преступника в раба, 6. каторжная работа, 7. денежный штраф, 8. конфискация имущества.

Глава VI. Судебный процесс

Нормами гражданского и уголовного процесса детально регламентировались права и обязанности судей и сторон на суде, устанавливалась роль показаний свидетелей, решались вопросы о представительстве сторон, порядке принятия решения или приговора и их исполнении. Сасанидское правоповедение связывало осуществление правосудия с религиозно-нравственными принципами, которые зиждились на зороастрианском мировоззрении.

Судебник установил 22 условия, которые давали

суду возможность правильно ориентироваться в рассматриваемом деле и принимать справедливое решение. Судебник также установил порядок составления документов и определенные формы заявлений при выступлении на суде. Первостепенное значение придавалось формулировкам документов и выступлений.

Судебник содержит три вида доказательств: 1. показания свидетелей, 2. ордалии («суд божий») и 3. признание подсудимого. Показания сторон записывались на суде, протоколы подписывались или закреплялись печатью. Ордалии применялись лишь тогда, когда суд не мог принимать решения на основе показаний сторон.

Судебный процесс носил состязательный (обвинительный) характер.

Следует подчеркнуть, что Сасанидский Судебник не придавал особого значения признанию подсудимого, не считал признание «царицей доказательством», как это признавалось во многих системах феодального права.

ԲՈՎԱՆԿԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Գլուխ առաջին—Սասնայան զատաստանագրքի սղրյուրներն ու
բովանգակությունը 3—18:

§ 1. Դատաստանագրքի սղրյուրները՝ Ավետայի իրավական
նասքերը և շատակաները 4—6: Քարտակաները 6—7:
«Դատաստան-նամակը» 7: Այլ ժողովածուներ 7—9:

§ 2. Դատաստանագրքի բովանգակությունը 8—10:

§ 3. Դատաստանագրքի բնութագիրը 11—18: Պահպաններն բա-
ռեր, որոնք վկայված են հայերենում 14—18

Գլուխ երկրորդ— Պետական և վարչական իրավունք 18—28

§ 1. Հասարակական խավերի իրավական վիճակը 18—23:

§ 2. Պետական կարգը 23—26:

§ 3. Դատական համակարգը 26—28:

Գլուխ երրորդ—Քաղաքացիական և պարտավորական իրավունք 29—41

Սեփականության իրավունք, հողային սեփականության ձևերը
29—33: Սեփականության իրավունքի սուբյեկտները 33—35:
Սերվիտուս 35: Պարտավորական իրավունք 35—36: Պայմա-
նագրերը և դրանց կնքման կարգը 36—38: Գրավական
38—39: Երաշխավորություն 39—41:

Գլուխ չորրորդ— Ամուսնա-ընտանեկան և ժառանգական իրավունք 41—62

Էնցղգամիա 41—42: Խեթուկաս 42—45: Բազմակնություն 45:
Կանանց անիրավահավասարություն 45—48: Լիքիավ կին և
շակար կին 48—49: Ամուսնալուծություն 49—50: Ամուսինների
զույգային հարաբերություն 50: Սնոդներ և զավակների փոխ-
հարաբերություններ 50—51: Բնական և օրենքով զավակներ
52—53: Խնամակալություն 53—54: Ժառանգական իրավունք և
բնտանիք 54—55: Ժառանգումն ըստ կտակի 55—56: Ժառան-
գումն ըստ օրենքի 56: Ժառանկ և իրավահաջորդ 57—58: Ստու-
րություն 58—62:

Գլուխ հինգերորդ—Քրեական իրավունք 62—67:

Հանցագործությունը բնորոշող տեղմիները 62—64: Հանցա-
գործ 64: Կրկնահանցագործություն 64: Հանցագործության
սուբյեկտները, օբյեկտները, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ կողմերը
65—66: Հանցագործության տեսակները 66—70: Պատժական

դատան քաղաքականությունը 70—74: Պատժի տեսակները
70—77:

Գլուխ վեցերորդ—Դատավարություն 77—81

Արդարագատության իրականացման կրոնա-բարոյական սկզբ-
բունքները 77—78: Դատավարությունը նիշտ կազմակերպելու
պայմանները 78—79: Դատական փաստաթղթերի կազմելու
կարգը 79—80: Ֆորմուլաների նշանակությունը 80: Դատա-
վորի իրավասությունը 81—82: Կողմերը դատարանում 82:
Կենտրոնացիայի (դատաբան շնորհաշահայու) հետևանքները
83—84: Ապացույցի տեսակները 85—89: Օրդալայի նշանա-
կությունը 90: Դատավճար ուժի մեջ լինելը 91: Դատական
ծախսերը 91:

Ամփոփում (ոտուրեն) 92—97:

ՍՈՒՔԻՍԱՅԵՍ
ԱՆԷՔՍԵՅ
ԳՐԻԳՈՐԻ

ՀԻՆ ԻՐԱՆԱԿԱՆ
ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ
ՈՍՏ ՍԱՍԱՆՅԱՆ
ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐՔԻ

Հրատարակության է
ենեկայացրել
համալսարանի
պետության և իրավունքի
տեսության ու սլատմության
ամբիոնը

Հրատ. խմբագիր՝
Լ. Ս. Արչումանյան
Գեղ. խմբագիր՝
Ն. Ա. Թովմասյան
Տեխն. խմբագիր՝
Ֆ. Գ. Տոնոյան
Վերատ. սրբագրիչ՝
Ս. Վ. Ավետիսյան

ԻԲ 338

ՎՖ 02836, պատվեր 1919, տպարանակ 1000: Հանձնված է արտադրու-
թյուն 17.12.1979 թ.: Ստորագրված է տպագրության 20.03.1980 թ.:
Տառատեսակը՝ «Սովորական»: Տպագր. եղանակը՝ «Բարձր»: Թուղթ Մ 2,
Չափսը՝ $84 \times 108 \frac{1}{32}$: Հրատ. 4,6 մամուլ: Տպագր. 3,125 մամուլ = 5,25
պայմ. մամուլի: Գինը՝ 60 կոպ.:

Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, Մոսկվայի փող. Մ 1:

Երևանի Համալսարանի տպարան, Երևան, Աբովյան փող. Մ 52: